

ἅγιος ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ

ΕΤΟΣ Ζ' | ΤΕΥΧΟΣ Α'

ἄγιος
ΣΠΙΡΙΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ
ΕΤΟΣ Ζ΄, ΤΕΥΧΟΣ Α΄

Ἐκδότης - Ἰδιοκτῆτης:

Ἱερά Μητρόπολις Τριμυθοῦντος

Τ.Θ. 11001, 2550 Ἰδάλιον

Τηλ.: 00357-22527000

Fax: 00357-22526363

E-mail: info@imtrimythountos.org.cy

www.imtrimythountos.org.cy

Ἐπεύθυνος Σύνταξης - Ἐπιμελητής:

Ἀνδρέας Ζαχαρίου, Δρ. Θ.

Φιλολογική Ἐπιμέλεια:

Συντακτική Ὁμάδα τοῦ Περιοδικοῦ

ISSN: 2301-2536

Ἐκτύπωση:

Γραφικὲς Τέχνες «ΜΕΛΙΣΣΑ»

Τηλ.: 0030 23970 23313

E-mail: melissa@melissaprint.com

Τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὴ Συντακτικὴ Ὁμάδα τοῦ Περιοδικοῦ.

Οἱ συνεργάτες καὶ ἀρθρογράφοι ἔχουν τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη τῶν ἀπόψεων καὶ θέσεων ποὺ ἐκφράζουν.

Ἀντὶ Προλόγου

Τὸ παρὸν τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ δημοσιεύει πέντε ἄρθρα ποικίλης θεματικῆς. Στὸ πρῶτο ἐξ αὐτῶν, ἡ ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ Σουλτάνα Λάμπρου, μὲ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου της, ἀναφέρεται στὸ θέμα τοῦ καθαρτηρίου πυρός (purgatorium), ὅπως αὐτὸ συζητήθηκε μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων στὴ Σύνοδο Φερράρας - Φλωρεντίας. Ἀκολουθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ ἐπίκουρου Καθηγητῆ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ πρωτ. Βασίλειου Γεωργόπουλου, ὁ ὁποῖος σκιαγραφεῖ ἀδρομερῶς τὸ παραθρησκευτικὸ κίνημα τοῦ ψευδομεσσία Sun Myung Moon. Ἀμέσως μετὰ ἡ Ἀγγελικὴ Χατζηγιωάννου σημειώνει τὶς διαφορὲς παραμέτρους τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ γιὰ τὴ Θεοτόκο. Ἀκολουθῶς, ὁ Ἀλέξανδρος Ἀνδρέου, διαπραγματεύεται τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀββᾶ Μάρκου γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μὲ βάση τὸ ἔργο του· Περὶ νόμου πνευματικοῦ. Τὸ τεῦχος συμπληρώνει τὸ ἄρθρο τοῦ Γεώργιου Στούκη, στὸ ὁποῖο παρουσιάζεται παραστατικὰ ὁ κύκλος τῶν ἐθίμων τοῦ Πάσχα, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶνται σὲ διαφορὲς περιοχὲς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου.

Ὁ ἐπιμελητῆς

ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ
ΕΤΟΣ Ζ΄, ΤΕΥΧΟΣ Α΄

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντι Προλόγου.....	1
Σουλτάνας Λάμπρου, <i>Τὸ χωρίο Α΄ Κορ. 3, 12-15 ἐρμηνευόμενο ἀπὸ τὸν ἅγιο Μᾶρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό (Συζήτηση περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρός) (α΄ μέρος)</i>	3
Πρωτ. Βασίλειου Γεωργόπουλου, <i>Sun Myung Moon (1920-2012). Ἕνας ἀκόμη ψευδομεσσίας</i>	15
Αγγελικῆς Χατζηγιάννου, <i>Πτυχὲς τῆς Θεοτοκολογίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ</i>	19
Αλέξανδρου Ἀνδρέου, <i>Ἡ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὸ «Περὶ νόμου πνευματικοῦ» ἔργο τοῦ Ἀββᾶ Μάρκου τοῦ Ἀσκητῆ</i>	23
Γεώργιου Στούκη, <i>Ὁ κύκλος τῶν ἐθίμων τοῦ Πάσχα στὴν ἐλληνικὴ λαϊκὴ παράδοση</i>	36

Τὸ χωρίο Α΄ Κορ. 3, 12-15 ἑρμηνευόμενο ἀπὸ τὸν ἅγιο Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό (Συζήτηση περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρός)

Σουλτάνας Λάμπρου
Ἐπίκουρου Καθηγήτριας Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ

(α΄ μέρος)

Οἱ Λατῖνοι μετὰ τὸ Σχίσμα τοῦ 1054 εἰσήγαγαν πλῆθος καινοτομιῶν ἀντιθέτων μετὰ τὴν διδασκαλία καὶ τὴν πράξη τῆς ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας. Οἱ θεολόγοι τῆς Ανατολῆς τὴν ἀντιμετώπισαν μετὰ γνώρισμα τὴν Ἁγία Γραφή, τὴν Ἱερὰ Παράδοση καὶ τὴν ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Μία ἐξ' αὐτῶν τῶν καινοτομιῶν εἶναι ἡ διδασκαλία περὶ καθαρτηρίου πυρός, τὸ γνωστὸ purgatorium τῶν Λατίνων. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων στὴν περὶ τῶν ἐσχάτων διδασκαλία διεπιστώθη γιὰ πρώτη φορά τὸ 1235 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη. Εὐρίσκειτο στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Κασούλων στὴν Ὑδρουντα φιλοξενούμενος τοῦ ἡγουμένου καὶ φίλου του Νεκταρίου ἐξ Ὑδροῦντος, ὅταν συζητώντας μετὰ φραγκισκανὸ μοναχό, ὀνόματι Βαρθολομαῖο, ἄκουσε τὰ περὶ πουργατορίου. Ἀμέσως ἐνημερώθηκε ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β΄ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος προέβη στὴ συγγραφή πραγματείας κατὰ τοῦ καθαρτηρίου πυρός¹. Λίγο ἀργότερα ἡ ἐν λόγω διδασκαλία τῶν

1. Βλ. ΑΝΔ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (ἀρχιμ.), *Ὁρθόδοξος Ἑλλάς, ἥτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραμμάτων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν* [Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν 26], ἐν Λειψία 1872 (ἀνατ. Αθήνα 1968), σσ. 31-32 καὶ 39-40. Μ. RONCAGLIA, *Georges Bardanès métropolitaine de Corfou et Barthélemy de l'ordre des Franciscains*, Rome 1953. Η. G. BECK, *Kirche und Theologische Literatur in Byzantinischen Reich*, München 1959, σσ. 319, 669. Θ.

Λατίνων άπησχόλησε τή σύνοδο τής Λυώνος στη δ΄ συνεδρία τής όποίας, τήν 6η Ίουλίου του 1274, άνεγνώσθησαν οι έπιστολές του άυτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου² και του υιού του Άνδρονίκου³, στις όποίες οι βασιλείς όμολογοΰσαν μεταξύ άλλων λατινικών κακοδοξιών και τή διδασκαλία περι καθαρτηρίου πυρός⁴.

ΖΗΣΗ, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος. Βίος - συγγράμματα - διδασκαλία* [AB 30], έκδ. ΠΙΠΜ, Θεσσαλονίκη 1988², σσ. 467-468. J. LE GOFF, *The Birth of Purgatory*, Chicago 1984, σσ. 280-288, όπου αναφέρεται ή πρώτη προσπάθεια έπιβολής του καθαρτηρίου ως δόγματος τής παπικής Έκκλησίας στους Όρθόδοξους τής Κύπρου. G. DAGRON, "La perception d'une différence: les debuts de la «Querelle du purgatoire»", *La romanité chrétienne en Orient-Héritages et mutations* [Collected Studies 193], Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, σσ. 84-92. W. BUCHWALD - A. HOHLWEG - O. PRINZ, *Tusculum - Λεξικόν Έλλήνων και Λατίνων συγγραφέων τής Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, τ. Α΄*, έκδ. Αθ. Φούρλας, Αθήνα 1993, σσ. 90-91. ΧΡ. ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗ, *Η Όρθόδοξη Έκκλησία και ή Ρώμη κατά τον 13ο αιώνα, Θεολογική και ιστορική προσέγγιση*, έκδ. Μεταμόρφωσις, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 20. ΑΡ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - J. MEYENDORFF, *Η χριστιανική Άνατολή και ή άνοδος του Παπισμού. Η Έκκλησία από τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, έκδ. MIET, Αθήνα 2003, σσ. 594-595.

2. Βλ. J. MANSI (ed.), *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 24, Graz - Austria 1961, στ. 68-73. Η έπιστολή του άυτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, μολοντί φέρει τήν ύπογραφή του άυτοκράτορος, έμπεριέχει τήν άποσταλείσα από τόν πάπα Κλήμεντα Δ΄ όμολογία πίστεως προς τόν βυζαντινό βασιλέα τὸ 1267. Βλ. I. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Η άποδιδόμενη εις τόν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγον Λατινική Όμολογία Πίστεως του 1274», *Άρχεϊον Έκκλησιαστικοῦ και Κανονικοῦ Δικαίου* 2 (1947) 127-147. Πρβλ. ΧΡ. ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗ, *Η Όρθόδοξη Έκκλησία και ή Ρώμη*, όπ.π., σ. 127. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Σύνοδος τής Λυών. Πρόσωπα και θεολογία* [ΦΘΒ 48], έκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 226.

3. Κριτική έκδοση τής έπιστολής του Άνδρονίκου έγινε από τόν L. Pieralli, *La corrispondenza diplomatica dell' Imperatore Bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282). Studio storico-diplomatistico ed edizione critica*, [Collectanea Archivi Vaticani 54], Vaticano 2006 , σσ. 328-336.

4. Βλ. C. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles d'après les documents originanx*, vol. VI , part. I, New York 1973 (α΄ έκδ. Paris 1914), σσ. 174-176. Για τή σύνοδο τής Λυών, τὸ περιρρέον πολιτικό, έκκλησιαστικό και κοινωνικό κλίμα τής έποχής, καθώς και τες πολιτικές και έκκλησιαστικές συνέπειές της βλ. τήν έμπεριστατωμένη μελέτη του Χρ. Άραμπατζή, *Η Σύνοδος τής Λυών*, όπ.π., όπου άπαντᾶ άποτεθησαυρισμένη ή σχετική με τή σύνοδο βιβλιογραφία.

Συστηματικά, ὡστόσο, συζητήθηκε τὸ ἐπίμαχο θέμα στὴ σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439). Τὰ ὅσα διεμείφθησαν μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν, Ἑλλήνων καὶ Λατίνων, ἐξιστοροῦνται ἀναλυτικὰ καὶ μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸν Σιλβέστρο Συρόπουλο⁵, πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦμε σημαντικὲς πληροφορίες⁶, σὲ ἀντίθεση μὲ

5. V. Laurent (ed.), *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439)*, vol. IX, [Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. Editum Consilio et Impensis Pontificii Institutii Orientalium Studiorum, series B], ἐκδ. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1971 (εἰς τὸ ἐξῆς: ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα*. Ἡ πρώτη ἔκδοσις ἐγένετο ἀπὸ τὸν R. Creyghton, *Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos, sive concili Florentini exactissima narratio, graece scripta par Sylvestrum Syropulum*, Hagae 1660.

6. Γιὰ τὴ σπουδαιότητα καὶ ἀξιοπιστία τῶν *Απομνημονευμάτων* ἐναντι τῶν Ἑλληνικῶν, τῶν Λατινικῶν *Πρακτικῶν* καὶ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς βλ. ΑΔ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐν Φλωρεντία Σύνοδος* (μελέτη ἱστορικὴ), ἐν Αθήναις 1899, σ. 27. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σιλβέστρος Συρόπουλος καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου», *Νέα Σιών* 18 (1923) 240-277 καὶ 578-597. ΝΙΚ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ σύγκλησις τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας. Μὲ βάση τὸ ἔργο τοῦ Σιλβέστρου Συρόπουλου καὶ τὶς παράλληλες πηγές* (δ.δ.), Αθήνα 2003, σσ. 66-75. Πρβλ. Κ. ΜΑΜΩΝΗ, «Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος καὶ ἔργον», *Θεολογία* 25 (1954) 391-392. Β. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, «Φερράρας - Φλωρεντίας Σύνοδος (1438-1439)», *ΘΗΕ* 11 (1967) 1015-1016. Τὴν ἀξιοπιστία τους, ὡστόσο, προσπάθησε νὰ μειώσῃ ὁ J. Gill, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ἐκδ. Γραφείου «Καλοῦ Τύπου» (μτφ, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ *The Council of Florence*, ἐκδ. Cambridge University Press, 1959), Αθήνα 1962, σσ. 1γ΄-κα΄, καὶ *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964, σσ. 44-177. Ἐνῶ μὲ κριτικὴ διάθεσις, χωρὶς, βέβαια, νὰ παραθεωρεῖται ἡ σπουδαιότητά τους, ἀντιμετωπίζονται ἀπὸ τὸν D. Geanakopoulos, "A New Reading of the Acta, especially Syropoulos", *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438/39 - 1989*, edited by Giuseppe Alberigo [Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium XCVII], ἐκδ. Leuven University Press, Leuven 1991, σσ. 325-351.

τὰ Λατινικὰ⁷ καὶ Ἑλληνικὰ⁸ Πρακτικὰ τῆς συνόδου, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα ἐπιφανειακὰ καὶ σύντομα. Τὰ μὲν Λατινικὰ⁹ περιορίζονται στὴν παράθεση τῆς ἀναπτύξεως τῆς περὶ πουργατορίου δοξασίας ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Julian Cesarini, τὰ δὲ Ἑλληνικὰ¹⁰, ἐνῶ προσδιορίζουν χρονικὰ τὶς μεταξὺ τῶν διαλεγομένων μερῶν συναντήσεις, ἐν τούτοις παραλείπουν νὰ ἀποτυπώσουν τὸ περιεχόμενο ὅλων τῶν συζητήσεών τους.

Στὴ Φερράρα μεταξὺ τῶν τεσσάρων κατὰ σπουδαιότητα θεμάτων, α) περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, β) περὶ ἀζύμου καὶ ἐνζύμου ἄρτου, γ) περὶ καθαρτηρίου πυρὸς καὶ δ) περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα, προκρίθηκε τὸ πουργατόριο¹¹ ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἀφοῦ προηγουμένως ὑποδείχθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπίσημα ὀρισθέντες νὰ ὀμιλοῦν στὴ σύνοδο ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, Μάρκο Ἐφέσου καὶ Βησσαρίωνα Νικαίας, ὡς θέμα συζητήσεως, στὸ ὁποῖο οἱ δύο πλευρὲς εἶχαν τὶς μικρότερες διαφορὰς¹².

7. G. HOFMANN (ed.), *Andreas de Santacroce, advocatus consistorialis, Acta Latina Concilii Florentini*, vol. VI, [Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. Editum Consilio et Impensis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, series B] ἐκδ. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Rome 1955 [εἰς τὸ ἐξῆς: *Acta Latina*].

8. J. GILL (ed.), *Quae Supersunt Actorum Graecorum Concilii Florentini*, pars I, vol. V, fasc. I [Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. Editum Consilio et Impensis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, series B], ἐκδ. Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1953 (Mansi 31A, στ. 463-1045) [εἰς τὸ ἐξῆς: *Acta Graeca*].

9. *Acta Latina*, σσ. 225-230.

10. *Acta Graeca*, στ. 19-27.

11. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα* V 15, σ. 270. *Acta Latina*, σ. 32. Βλ. C. J. HEFELE - H. LECLERCQ, *Histoire des Conciles*, ὄπ.π., vol. VII, part. II (α' ἐκδ. Paris 1916), σ. 968, A. D'ALES, "La question du Purgatoire au concile de Florence en 1438", *Gregorianum* 3 (1922) 10. J. GILL, *Ἡ Σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὄπ.π., σ. 134. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Greeks and Latins in a Common Council. The Council of Florence (1438-1439)», *OCP* 25 (1959) 271. G. HOFMANN, "Die Konzilsarbeit in Ferrara", *OCP* 3 (1937) 417.

12. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα* V 15-16, σ. 270· V 17-18, σ. 272 καὶ V 28, σ. 282. Βλ. καὶ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Ὁ Αντίπαπας ἦτοι ἀγῶνες*

Μετά ἀπὸ σειρά ἀνεπισήμων διαλέξεων καὶ κατόπιν αἰτήματος τῶν Ἑλλήνων, κατατέθηκε ἐγγράφως ἡ ἐπίσημη διδασκαλία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ καθαρτήριο πῦρ, ἡ ὁποία, σημειωτέον, ἀποτελοῦσε κατὰ λέξη ἀπόδοση τῆς ἀποδιδόμενης στὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο λατινικῆς ὁμολογίας πίστεως τοῦ 1274¹³. Ὡς ἐκ τούτου ἀνατέθηκε ἀκολούθως ἡ σύνταξη ἀνασκευαστικοῦ τῆς λατινικῆς δοξασίας κείμενου ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγο (1425-1448) στὸν Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικό. Συνεγράφη, ὡστόσο, καὶ δεύτερο κείμενο ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος παρὰ τὴν ἀρχική του παραίτηση «ἐγὼ οὐκ ἔχω τι λέγειν περὶ αὐτοῦ· εἰς μὲν γὰρ τὰ περὶ τῆς δόξης ἔχω λέγειν ἴσως, εἰς τοῦτο δ' οὐκ οἶδα τί λέξω»¹⁴, προετοίμασε κείμενο ὑποκινούμενος, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Συροπούλου, ἀπὸ τὸν πνευματικὸ Γρηγόριο, τὸν μετέπειτα λατινόφρονα Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1443-1451)¹⁵.

Ἐκ τῶν δύο κειμένων τοῦ μὲν Νικαίας ἀπέσπασε ἐπαίνους γιὰ τὸ προοίμιον καὶ τὶς προκαταστάσεις του, τοῦ δὲ Ἐφέσου ἐκθειάσθηκε γιὰ τὶς θέσεις καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία του. Τελικῶς ἀποφασίσθηκε, μὲ εὐθύνη τετραμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἀποτελουμένης ἀπὸ τοὺς Μάρκο Ἐφέσου, Βησσαρίωνα Νικαίας, Πλήθωνα Γεμιστό καὶ

*ὑπερθαύμαστοι καὶ ἡρωϊκὰ παλαίσματα καὶ τρώντι ὑπερφυῆ κατορθώματα τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Ἐφέσου, τοῦ πικρὴν Εὐγενικοῦ, ἐν ἔτει 1785, σ. 41. Πρβλ. Π. ΚΑΛΙΓΑ, *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας* [Μελέτες γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ Ἱστορία 10], ἐκδ. Δημοουργία, Ἀθῆνα 1997² (α΄ ἐκδ. Ἀθῆνα 1882), σ. 59. Πρβλ. C. TSIRPANLIS, *Mark Eugenicus and the Council of Florence. A historical re-evaluation of his personality* [BKM 14], ἐκδ. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 78-79. Σχολιασμὸ τῶν κυρίων σημείων, καὶ περὶ τῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων τοῦ διαλόγου Ἑλλήνων καὶ Λατίνων, βλ. στὴ μελέτη τοῦ A. De Halleux, “Problemes de Méthode dans les discussions sur l’eschatologie au Concile de Ferrare et Florence”, *Christian Unity. The Council of Ferrara-Florence 1438 / 39-1989*, ὅπ.π., σσ. 251-301.*

13. C. TSIRPANLIS, *Mark Eugenicus*, ὅπ.π., σσ. 76-77.

14. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπομνημονεύματα* V 26, σ. 280. Πρβλ. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 136. C. TSIRPANLIS, *Mark Eugenicus*, ὅπ.π., σ. 78.

15. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπομνημονεύματα* V 30, σ. 284.

Άμοιρούτζη, ή σύνθεση κειμένου πού θά περιείχε τὸ προοίμιο καὶ ὄ,τι χρήσιμο ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Βησσαρίωνα, τὸ περιεχόμενό του, ὡστόσο, θά καλυπτόταν ἀπὸ τὰ «πλεῖστα καὶ ἰσχυρότερα», πού περιείχε τὸ κείμενο τοῦ Ἐφέσου¹⁶. Τὸ ἐν λόγῳ κείμενο παρουσιάσθηκε ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα Νικαίας στὶς 14-6-1438¹⁷, ἀμέσως μετὰ τὴν ἔγγραφη κατάθεση τῆς διδασκαλίας τῶν Λατίνων περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρός (4-6-1438)¹⁸.

Ἀκολούθησε ἡ συγγραφὴ δευτέρου λόγου ἀπὸ τοὺς Λατίνους (27-6-1438)¹⁹, τὸν ὁποῖο ἀνασκεύασε ἐγγράφως ὁ Ἐφέσου. Θά πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸ Συρόπουλο, πλὴν τοῦ προαναφερθέντος ἀνασκευαστικοῦ, ὁ Μᾶρκος «καὶ ἑτέρους δύο λόγους περὶ τῆς τοιαύτης δόξης ἐκδέδωκεν, ἀναγκαιοτάτους καὶ ἀρίστους πάντας τυγχάνοντας»²⁰. Ἐπιπροσθέτως προετοίμασε καὶ παρέδωσε καὶ τὴν ἔκθεση τῆς ἑλληνικῆς διδασκαλίας ἐπὶ τοῦ θέματος, τὴν ὁποία ἐπιζητοῦσαν οἱ Λατῖνοι προκειμένου νὰ χορηγήσουν στοὺς βυζαντινοὺς τὸ ἐτήσιο σιτηρέσιο²¹.

16. Αὐτόθι. Πρβλ. Π. ΚΑΛΙΓΑ, *Μελέται*, ὅπ.π., σ. 59. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 137. C. TSIRPANLIS, *Mark Eugenicus*, ὅπ.π., σ. 79.

17. Τὴν πληροφορία τῆς παρουσιάσεως τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα στὶς 14-6-1438 ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ *Acta Graeca*, στ. 21, ἐνῶ στό, ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα* V 32, σ. 286, διαβάζουμε: «Ἡμεῖς μέντοι συνήλθομεν καὶ τὸν συντεθέντα λόγον ἀνέγνωμέν τε πρὸς Λατίνους καὶ ἐκδεδώκαμεν». Πρβλ. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 137.

18. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου καταθέσεως τῆς ἐγγράφου περὶ πουργατορίου διδασκαλίας τῶν Λατίνων στὶς 4-6-1438 παραδίδεται ἀπὸ τὰ *Acta Graeca*, στ. 19-20. Πρβλ. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 136.

19. Ὡς χρόνο παρουσιάσεως τῆς ἀντιρρητικῆς ἀπολογίας τῶν Λατίνων καταγράφουν τὴν 27-6-1438 τὰ *Acta Graeca*, στ. 23. Πρβλ. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 137.

20. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα* V 32, σ. 286. Σημειωτέον ὅτι στὰ *Acta Graeca*, στ. 24, δὲν ἀπαντᾶται οὐδεμία πληροφορία περὶ τῶν δύο λόγων. Ἡ πληροφόρησή μας φτάνει μέχρι τὴ δήλωση τῶν Γραικῶν γιὰ ἔγγραφη ἔκθεση τῆς διδασκαλίας τους, γιὰ τὴν ὁποία, σημειώνεται, ὅτι ἀπέφευγαν ἐντέχνως. Ἡ Κ. Μαμῶνη «Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός», ὅπ.π., σ. 536, ἀόριστα τοποθετεῖ τὴ συγγραφὴ τῶν λόγων αὐτῶν μετὰ τὸ Ἰουνίου καὶ Ἰουλίου.

21. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Απομνημονεύματα* V 37, σ. 290: «Πολλάκις ἐζήτουν

Τα κείμενα τῶν Λατίνων καὶ οἱ θεολογικὲς ἀπαντήσεις τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν L. Petit στὸν δέκατο πέμπτο τόμο τῆς *Patrologia Orientalis*²². Κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων ἔγινε ἀπὸ τοὺς L. Petit καὶ G. Hofmann²³. Τὰ ἐν λόγῳ κείμενα εἶναι: ἡ ἔγγραφη ἔκθεση τῆς λατινικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ καθαρτηρίου πυρός²⁴, ὁ λόγος ποὺ συνέγραψε ὁ Μᾶρκος Ἐφέσου κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀποτέλεσε τὴ βάση τοῦ κειμένου ποὺ παρεδόθη ἐπίσημα στοὺς Λατίνους στὶς 14-6-1438²⁵,

οἱ Λατῖνοι τὴν δόξα, ἣν ἔχει ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία περὶ τοῦ κινηθέντος τούτου ζητήματος... καὶ ἐξέθετο ταύτην ὁ Ἐφέσου ἐν τῷ ὑστέρω τῶν δηλωθέντων αὐτοῦ τριῶν λόγων καὶ διεκομίσθη πρὸς ἐκείνους». Πρβλ. Π. ΚΑΛΙΓΑ, *Μελέται*, ὅπ.π., σ. 60. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐσφαλμένως ὁ J. Gill, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 138, τοποθετεῖ χρονικὰ τὴ σύνταξη τῆς Ὁμολογίας Πίστεως τῶν Γραικῶν γιὰ τὸ πουργατόριο μετὰ τὴν 30ῆ Ἰουνίου καὶ δὴ ὀλίγο πρὸ τῆς 17ης Ἰουλίου, θεωρώντας ἀδύνατο τὸ ἐγχεῖρημα τῆς συντάξεως μακροσκελοῦς κειμένου ἀπὸ τὸν Μᾶρκο σὲ διάστημα δύο ἡμερῶν μετὰ τὴν 27ῆ Ἰουνίου, ἡμέρα καταθέσεως, κατὰ τὰ *Acta Graeca*, στ. 23, τῆς δευτέρας ἀπολογίας τῶν Λατίνων, δεδομένου ὅτι ὁ Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα* V 37, σ. 290, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ πολλακὴς ζητηθὲν σιτηρέσιο παραχωρήθηκε στὶς 30 Ἰουνίου ἅμα τῇ παραδόσει στοὺς Λατίνους τῆς ἐκθέσεως διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων.

22. Γιὰ τὴν ἐν λόγῳ ἔκδοση καὶ ἐπὶ μέρους ἀνάπτυξη τοῦ περιεχομένου τῶν ἐκδεδομένων κειμένων, βλ. M. JUGIE, “La question du Purgatoire au Concile de Ferrare-Florence”, *Échos d’Orient* 20 (1921) 269-282.

23. *De purgatorio disputationes in concilio Florentino habitae*, vol. VIII, fasc. II [Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. Editum Consilio et Impensis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum, series A], ἔκδ. Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, Roma 1969 [εἰς τὸ ἐξῆς: L. PETIT - G. HOFMANN].

24. *Κεφάλαια Λατίνων πρὸς Γραικοὺς περὶ τοῦ περκατορίου πυρός, δοθέντα ἐγγράφως πρὸς τοὺς παρ’ αὐτῶν εἰς τοῦτο προκριθέντας*, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 1-12 (PO 15, 25-38) [εἰς τὸ ἐξῆς: *Κεφάλαια Λατίνων πρὸς Γραικοὺς*]. Βλ. *Acta Latina*, σσ. 225-230. Πρβλ. A. D’ALES, “La question du Purgatoire”, ὅπ.π., σσ. 11-13. G. HOFMANN, “Die Konzilsarbeit”, ὅπ.π., σσ. 418-419. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Concilium Florentinum 1. Erstes Gutachten der Lateiner über das Fegfeuer”, *Orientalia Christiana* 16/3 (1929) 259-301. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σσ. 136· 139-140.

25. *Τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ἐφέσου κῆρ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀντίρρησις τῶν λατινικῶν κεφαλαίων, ἅπερ αὐτοὶ προέτεινον, περὶ τοῦ περκατορίου πυρός*, PO 15, 39-60 [εἰς τὸ ἐξῆς: *Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀντίρρησις τῶν λατινικῶν*

ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, δὲν περιελήφθη στὴν κριτικὴ ἔκδοση τῶν L. Petit καὶ G. Hofmann, τὸ κείμενο ποὺ ἀνέγνωσε ὁ Βησσαρίων²⁶, ἢ ἐπακολουθοῦσα ἀντιρρητικὴ ἀπολογία τῶν Λατίνων²⁷, ἢ δευτέρα, ὅπως ἐπιγράφεται, ἀπολογία τοῦ Ἐφέσου πρὸς τοὺς Λατίνους²⁸ καὶ

κεφαλαίων]. Βλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Μάρκου Εὐγενικοῦ ἀνέκδοτοι λόγοι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1 (1880-1881) 5-6· 18-19· 34-35· 51. Ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ ἀποσπασμάτων τοῦ λόγου, βλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΡΟΟΥΖ, *Ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατο. Οἱ μεταθανάτιες ἐμπειρίες στὸ φῶς τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας*, ἐκδ. Μυριόβιβλος, Ἀθήνα 2003, σσ. 319-330. Καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν λόγο ποὺ συνέγραψε ὁ Ἐφέσου κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Συρόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα* V 30, σ. 284, καθότι ἐμπεριείχε ἐπιχειρημα ποῦ, κατὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ αὐτοκράτορος, ἔπρεπε νὰ ἀπαλειφθεῖ ὡς ἀσθενὲς καὶ εὐάλωτο· πρόκειται γιὰ τὴ διήγηση τῆς συνομιλίας τοῦ ἁγίου Μακαρίου μὲ τὸ κρανίο τοῦ εἰδωλολάτρου ἀρχιερέως, βλ. ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΜΑΤΘΑΙΟΥ (ἐκδ.), *Εὐεργετινὸς ἦτοι Συναγωγὴ τῶν θεοφθόγων ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων Πατέρων, τ. Α΄*, Ἀθήναι 1993⁶, σσ. 150-152.

26. *Responsio Graecorum ad positionem Latinorum de igne purgatorio a Bessarione Nicaeno recitata die 14 Iunii 1438*, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 13-31 (PO 15, 61-79) [εἰς τὸ ἐξῆς: *Responsio Graecorum ad positionem Latinorum*]. Βλ. Α. D'ALEX, "La question du Purgatoire", ὅπ.π., σσ. 13-21. G. HOFMANN, "Concilium Florentinum 2 Zweites Gutachten der Lateiner über das Fegfeuer", *Orientalia Christiana* 172 (1930) 185-186. ΤΟΝ ΙΔΙΟΥ, "Die Konzilsarbeit", ὅπ.π., σσ. 420-421. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σσ. 138· 140.

27. *Ἀπολογία ἀντιρρητικὴ τῶν Σχισματικῶν Λατίνων πρὸς τοὺς Γραικοὺς περὶ τοῦ περκατορίου πυρός*, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 32-59 (PO 15, 80-107) [εἰς τὸ ἐξῆς: *Ἀπολογία ἀντιρρητικὴ τῶν σχισματικῶν Λατίνων*]. Βλ. *Acta Graeca*, στ. Πρβλ. Α. D'ALEX, "La question du Purgatoire", ὅπ.π., σσ. 22-31. G. HOFMANN, "Concilium Florentinum 2", ὅπ.π., σσ. 187-243. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, "Die Konzilsarbeit", ὅπ.π., σ. 421. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σσ. 137· 141-142.

28. *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Ἐφέσου κῆρ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀπολογία πρὸς Λατίνους δευτέρα, ἐν ἧ ἐκτίθησι καὶ τῆς τῶν Γραικῶν Ἐκκλησίας τὴν ἀληθῆ δόξαν*, L. PETIT. G. HOFMANN, στ. 60-103 (PO 15, 108-151) [εἰς τὸ ἐξῆς: *Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀπολογία πρὸς Λατίνους δευτέρα*]. Βλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Μάρκου Εὐγενικοῦ ἀνέκδοτοι λόγοι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 1 (1880-1881) 67-68· 106· 120-121· 135-137· 151-153· 269-270, καθὼς καὶ ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ ἀποσπασμάτων τοῦ λόγου στὴ μελέτη τοῦ Σεραφεῖμ Ρόουζ, *Ἡ ψυχὴ μετὰ τὸν θάνατο*, ὅπ.π., σσ. 331-336. Πρβλ. D'ALEX, "La question du Purgatoire", ὅπ.π., σσ. 32-40. G. HOFMANN, "Die Konzilsarbeit", ὅπ.π., σσ. 421-422. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 138· 142-143. Ό Μ. Jugie,

τελευταῖο τὸ κείμενον ἀπαντήσεων τοῦ Μάρκου σὲ δεκατέσσερα ἐρωτήματα ποὺ ἐτέθησαν ἀπὸ τοὺς Λατίνους²⁹.

Τὰ ἀνωτέρω κείμενα ἀξιοποιήσαμε στὴν παροῦσα μελέτη καὶ παρακολουθήσαμε ἀφ' ἑνὸς τὰ ἐρείσματα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδράζεται ἡ δοξασία τῶν Λατίνων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἀνασκευαστικὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ τὴν τεκμηρίωση ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἀβασίμου τῆς κακοδοξίας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ ποῦμε ὀλίγα τινὰ γιὰ τὴ λατινικὴ αὐτὴ κακοδοξία καὶ νὰ ἐκθέσουμε σύντομα τὴ θέση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Οἱ Λατῖνοι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίσημη διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως κατεγράφη στὴ σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, φρονοῦν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο οἱ ψυχὲς τῶν καθαρῶν ἀπέρχονται στὴν ἀπόλαυση καὶ τῶν βεβαρημένων μὲ θανάσιμα ἁμαρτήματα στὴν κόλαση. Οἱ ψυχές, ὅμως, αὐτῶν ποὺ μετὰ τὸ βάπτισμα διέπραξαν ἁμαρτίες γιὰ τὶς ὁποῖες κατόπιν μετανόησαν καὶ ἐξομολογήθηκαν, ἀλλὰ δὲν πρόλαβαν νὰ ὀλοκληρώσουν τὸν κανόνα ποὺ ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸν πνευματικὸ τους καὶ δὲν ἀπέδωσαν ἱκανοὺς καρποὺς μετανοίας γιὰ νὰ ἐξιλεωθοῦν ἀπὸ τὰ ἁμαρτήματά τους, καθαρίζονται ἀπὸ τὸ πουργατόριο πῦρ, ἄλλες γρηγορότερα,

“La question du Purgatoire”, ὅπ.π., σ. 271, θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἀπολογία δὲν ἀποτελεῖ ἐπίσημη ἔκθεση τῆς πίστεως τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ προσωπικὲς σκέψεις τοῦ ἁγίου Μάρκου.

29. Τοῦ αὐτοῦ ἀποκρίσεις πρὸς τὰς ἐπενεχθεῖσας αὐτῷ ἀπορίας καὶ ἐρωτήσεις ἐπὶ ταῖς ρηθείσαις ὁμιλίαις παρὰ τῶν καρδινάλιων καὶ τῶν ἄλλων λατινικῶν διδασκάλων, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 104-120 (PO 15, 152-168). Βλ. καὶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Μάρκου Εὐγενικοῦ ἀνέκδοτοι λόγοι», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 1 (1880-1881) 270-271 καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 2 (1881) 158-162. Πρβλ. D' ALES, “La question du Purgatoire”, ὅπ.π., σσ. 41-44. G. HOFMANN, “Die Konzilsarbeit”, ὅπ.π., σ. 423. J. GILL, *Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας*, ὅπ.π., σ. 138· 143-144. Ὁ C. Tsiranlis, *Mark Eugenicus*, ὅπ.π., σ. 78, ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ ἀπαντήσεις τοῦ Μάρκου ἀποτελοῦν σαφεῖς θέσεις τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας περὶ ἐσχάτων. Ἄνευ σοβαρῶν ἐρεισμάτων μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἄποψη τοῦ M. Jugie, “La question du Purgatoire”, ὅπ.π., σ. 277, ὅτι ὑπῆρχε ἀπολογητικὸ κείμενον τῶν Λατίνων, τὸ ὁποῖο δὲν σώζεται, καὶ τοῦ ὁποῖου ἀνασκευαστικὴ ἀπάντηση μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὸ ἐν λόγῳ κείμενον τοῦ Μάρκου.

ἄλλες βραδύτερα, κατ' ἀναλογία τῶν ἁμαρτημάτων τους. Μετὰ τὴν κάθαρση ἀπέρχονται στὴν ἀπόλαυση³⁰.

Τὸ ἐν λόγῳ δόγμα, ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸν Ν. Μαιτσούκα, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ θεώρηση τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως κάτω ἀπὸ τὸ νομικὸ πρῖσμα τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς τιμωρίας³¹, δὲν ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία³². Τὸ ἀσύστατο, ἐξάλλου, τοῦ δόγματος καταδεικνύεται ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Πατερικῆς Παραδόσεως, ὅπως ἐπεσήμαναν οἱ Χρ. Ἀνδροῦτσος καὶ Π. Τρεμπέλας³³.

Κατὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μετὰ τὸν θάνατο οἱ ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων διακρίνονται σὲ δύο τάξεις. Οἱ ψυχὲς τῶν δικαίων καὶ τῶν μακαρίων ἀνέρχονται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν χωρισμὸ τους ἀπὸ τὸ σῶμα στὸν οὐρανό, ὅπου προγεύονται μερικῶς τὰ ἀγαθὰ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ψυχὲς ὅσων πέθαναν μὲ θανάσιμα ἁμαρτήματα καὶ ἔμειναν ἀμετανόητες ἀποδοκιμάζονται καὶ ὀδηγοῦνται στὸν Ἄδη, ὅπου προγεύονται ἐπίσης τὴν αἰώνια

30. Βλ. *Κεφάλαια Λατίνων πρὸς Γραικοὺς*, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 1-12 (PO 15 , 25-38) καὶ *Ἀπολογία ἀντιρρητικῆ τῶν σχισματικῶν Λατίνων*, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 32-59, (PO 15 , 80-107). Πρβλ. «Ἱερομνημόνος τινος διάλογος μετὰ μοναχοῦ τινος κατὰ Λατίνων», στὸν *Τόμο Χαρᾶς Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων*, ἐκδ Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 593-594, ὅπου ὀρίζεται ἐν συντόμῳ ἡ λατινικὴ κακοδοξία σὲ κείμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο εἰκάζεται ὅτι πιθανότατα συνεγράφη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴ σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας ἀπὸ μετέχοντα στὴ σύνοδο.

31. *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β' . Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη* [ΦΘΒ 3], ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 547-548.

32. Βλ. Ι. ΚΑΡΜΠΗ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Β'*, ἐν Ἀθήναις 1953, σσ. 623-624· 764-768· 851-855· 866, ὅπου παρουσιάζεται διαχρονικὰ ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἐν λόγῳ κενοδοξίας μέσα ἀπὸ δογματικοσυμβολικὰ κείμενα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

33. ΧΡ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου*, ἐκδ. οἶκος Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1963, σσ. 368-375. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τ. Γ'*, ἐκδ. Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήναι 1961, σσ. 420-430. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Μέση κατάσταση τῶν ψυχῶν», *ΘΗΕ* 8 (1966) 1016-1018.

κόλαση³⁴. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, ἀξιοποιώντας τὴν προηγουμένη πατερικὴ παράδοση, κάνει λόγο καὶ γιὰ μίαν τρίτην τάξιν ψυχῶν, στήν ὁποία ἀνήκουν οἱ ψυχῆς αὐτῶν, ποὺ οὔτε θανάσιμα ἁμαρτήματα διέπραξαν, ὥστε νὰ ὀδηγηθοῦν στὸν Ἄδη, οὔτε ὅμως ἦσαν τελείως ἀπηλλαγμένες ἐλαφρῶν καὶ συγγνωστῶν ἁμαρτημάτων, ὥστε νὰ ἀνέλθουν μαζί μὲ τοὺς δικαίους στὸν οὐρανὸ ἀμέσως. Αὐτές, βέβαια, ὀδηγοῦνται τελικῶς ὄχι στὸν Ἄδη, ἀλλὰ στήν εὐδαιμονία μετὰ τῶν δικαίων, ἐπομένως οὐσιαστικῶς ἀνήκουν στήν πρώτη τάξιν τῶν ψυχῶν· ἀναβάλλεται ἀπλῶς γιὰ ἐλάχιστο χρόνο ἢ μετὰ τῶν δικαίων ἔνταξή τους, ὥστε νὰ τύχουν τοῦ θείου ἐλέους καὶ τῆς εἰς τοὺς οὐρανούς εἰσόδου. Καὶ αὐτές οἱ ψυχῆς πάντως δὲν ὑπόκεινται στὸ καθαρτήριο πῦρ, ἀλλὰ ἀπλῶς βοηθοῦνται περισσότερο ἀπὸ τὶς ἄλλες μὲ τὰ μνημόσυνα καὶ τὶς δεήσεις τῶν ζώντων³⁵.

Τὸ ἰσχυρότερον ἔρεισμα τῶν Λατίνων στὴ Φερράρα γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς διδασκαλίας περὶ καθαρτηρίου πυρὸς εἶναι τὸ γνωστὸ χωρίο Α΄ Κορ. 3, 12-15: «ταύτης γὰρ μόνης (τῆς τοῦ ἀποστολικοῦ ρητοῦ δυνάμεως) ἐξήπται σχεδὸν τοῖς λατινικοῖς διδασκάλοις ἢ τοῦ καθαρσίου δόξα πυρὸς» σημειώνει ὁ ἅγιος Μάρκος³⁶. Στὸ χωρίο αὐτὸ

34. Γιὰ τὴ μετὰ θάνατο κατάστασιν τῶν ψυχῶν καὶ τὴν ἔννοια τῆς μερικῆς κρίσεως, βλ. ΧΡ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. οἶκος «Ἀστήρ», Αθήναι 1956², σσ. 413-414 καὶ 417-418, ὅπου χαρακτηρίζεται ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας «ἀναντίρρητον τῆς Γραφῆς δίδαγμα». Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ, τ. Γ΄*, ὅπ.π., σσ. 369-380-387. J. ROMANIDES (protopr.), *An Outline of Orthodox Patristic Dogmatics - Ἐπίτομος Ὁρθόδοξος Πατερικὴ Δογματικὴ*, edited and translated with an Introduction and Bibliography by Protopr. George Dion. Dragas [Orthodox Theological Library 1], Orthodox Research Institute, Rollinsford - New Hampshire 2004, σσ. 122-124.

35. L. PETIT - X. SIDERIDES - M. JUGIE (ed.), *Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα τὰ εὐρισκόμενα, τ. Α΄*, Paris 1928, σσ. 511-514. Βλ. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, *Περὶ θείας προνοίας καὶ προορισμοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου* (δ.δ.). Αθήναι 1966, σσ. 174-175. Θ. ΖΗΣΗ, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*, ὅπ.π., σσ. 467-472.

36. *Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἀπολογία πρὸς Λατίνους δευτέρα* 20, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 85 (PO 15, 133). Βλ. καὶ *Responsio Graecortim ad positionem Latinorum* 7, L. PETIT - G. HOFMANN, στ. 16 (PO 15, 64).

ὁ ἀπόστολος Παῦλος λέγει: «Εἰ δέ τις ἐποικοδομεῖ ἐπὶ τὸν θεμέλιον τοῦτον χρυσόν, ἄργυρον, λίθους τιμίους, ξύλα, χόρτον, καλάμην, ἐκάστου τὸ ἔργον φανερόν γενήσεται, ἡ γὰρ ἡμέρα δηλώσει, ὅτι ἐν πυρὶ ἀποκαλύπτεται· καὶ ἐκάστου τὸ ἔργον ὁποῖόν ἐστι τὸ πῦρ δοκιμάσει. Εἴ τις τινος τὸ ἔργο μενεῖ ὁ ἐπωκοδόμησε, μισθὸν λήμεται· εἴ τις τινος τὸ ἔργον κατακαήσεται, ζημιωθήσεται, αὐτὸς δὲ σωθήσεται, οὕτως δὲ ὡς διὰ πυρός». Οἱ Λατίνοι, στὴν ἔγγραφη πρὸς τὴ σύνοδο ὁμολογία τους, ἐπικαλούμενοι τοὺς Αὐγουστίνου³⁷, Ἀμβρόσιο³⁸, Γρηγόριο Διάλογο³⁹ καὶ Θεοδώρητο⁴⁰, παρερμηνεύουν τὸ ἐν λόγῳ χωρίο καὶ φρονοῦν ὅτι ὁ Παῦλος κάνει ἐμφανῶς λόγο γιὰ τὸ πρόσκαιρο καὶ διαβατικὸ πῦρ, τὸ ὁποῖο δὲν ἀρμόζει οὔτε στοὺς κατάκριτους, ποὺ θὰ χαθοῦν αἰώνια, οὔτε στοὺς δικαίους ποὺ δὲν ἔχουν χρεία καθαρμοῦ. Καθαρίζει μόνο τὰ μικρὰ ἀφέσιμα ἁμαρτήματα τῶν μέσων ποὺ θὰ ὑποστοῦν τὶς τιμωρίες τοῦ πυρός, οὕτως ὥστε νὰ ἐνταχθοῦν στὴ χορεία τῶν δικαίων, νὰ καταστοῦν ἄμωμοι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ παραμονὴ τους στὸ καθαρτήριο πῦρ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρόνο καθαρμοῦ τῶν ἀβλεπιῶν τοῦ προτέρου βίου, στὴ συντόμευση τοῦ ὁποῖου συμβάλλει μὲ τὶς εὐχές της ἡ Ἐκκλησία⁴¹.

(συνεχίζεται)

37. Ps. AUGUSTINUS, *De verbis apostoli I Cor. 3, 11-15, sermo 104*, PL 39, 1946. St. AUGUSTINUS, *De fide et operibus* 1, 15, 24-27, PL 40, 212-215. Βλ. καὶ *De civitate Dei* 21, 26, PL 41, 743. Πρβλ. J. JORGENSEN, “The debate over the patristic texts on purgatory at the Council of Ferrara-Florence, 1438”, *St. Vladimir’s Theological Quarterly* 30 (1986) 321-322· 323-324.

38. *Commentaria in epistolam B. Pauli ad Corinthios primam* 3, 15, PL 17, 200. Πρβλ. J. JORGENSEN, “The debate”, ὅπ.π., σσ. 317-318.

39. *Βιβλίον τέταρτον* 4, PL 77, 395BC. Πρβλ. J. JORGENSEN, “The debate”, ὅπ.π., σσ. 324-325.

40. *Ἑρμηνεία τῆς πρώτης Ἐπιστολῆς πρὸς Κορινθίους* 3, 12· 13, PG 82, 249AD-252D. Πρβλ. J. JORGENSEN, “The debate”, ὅπ.π., σ. 316.

41. *Κεφάλαια Λατίνων πρὸς Γραικούς*, L. PETIT - G. HOFMANN, σσ. 4-5· 7-8· 11-12 (PO 15, 29-30· 32-33· 37).

Sun Myung Moon (1920-2012)

Ένας ακόμη ψευδομεσσίας

Πρωτ. Βασίλειου Γεωργόπουλου
Έπίκουρου Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ

Στις 3-9-2012 ἡ παγκόσμια κοινὴ γνώμη πληροφορήθηκε τὸν θάνατο τοῦ ὑπερήλικα νοτιοκορεάτη ψευδομεσσία Sun Myung Moon, ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδρύσει μία ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες καὶ τὶς πλέον ἀμφιλεγόμενες παραθρησκευτικὲς κινήσεις παγκοσμίως (κατ' ἄλλους ἕνα νέο θρησκευτικὸ κίνημα), τὴ λεγόμενη Ἐνωτικὴ Ἐκκλησία (Unification Church), γνωστὴ ἐπίσης καὶ ὡς Σέκτα τοῦ Moon.

Ὁ ἀρχικὸς πυρῆνας τῆς Ἐνωτικῆς Ἐκκλησίας (Unification Church), δημιουργήθηκε τὸ 1954. Ἀνήκει στὶς παραθρησκευτικὲς ὁργανώσεις ποὺ συνδυάζουν ταυτοχρόνως καὶ ἕνα ποικιλόμορφο οἰκονομικὸ ἀκτιβισμό¹, ἐνῶ δραστηριοποιεῖται διεθνῶς μὲ περισσότερες ἀπὸ ἑκατὸ θυγατρικὲς ὁργανώσεις – δορυφόρους².

Ἡ κίνηση τοῦ Sun Myung Moon ὁργανώθηκε καὶ λειτουργεῖ σὰν μία πολυεθνικὴ ὁργάνωση. Δραστηριοποιεῖται ταυτοχρόνως στὸ ἐμπόριο, ἵδρυσε ἐταιρεῖα παραγωγῆς ὄπλων, στὶς ἐπενδύσεις, στὰ Μ.Μ.Ε. στὸ χρηματοοικονομικὸ καὶ πολιτικὸ ἐπίπεδο (π.χ. συστηματικὴ καὶ ὁργανωμένη διεθνῶς ἀντικομμουνιστικὴ δραστηριότητα), σὲ συνδυασμὸ πάντα μὲ τὴ δημιουργία θρησκευτικῶν, ἐκπαιδευτικῶν καὶ πολιτιστικῶν ὁργανισμῶν καὶ δράσεων καὶ ὅλα αὐτὰ μὲ τὴ μορφή τῶν συγκοινωνούντων δοχείων³.

1. Βλ. Neue Jugendreligionen, Bewegungen indischer Herkunft, neue Weltanschauungsgruppen, 1986³, σ. 5.

2. Ἀναλυτικὰ τὶς ὁργανώσεις – δορυφόρους τῆς Ἐνωτικῆς Ἐκκλησίας, βλ. *Jugendreligiöse Institutionen und deren Co-Organisationen, Guruistische Bewegungen und Psychokulte*, 1986, σσ. 129-139. FR. - W. HAACK, *Jesus Christus und oder San Myung Mun*, 1989, σσ. 37 - 40.

3. Βλ. J. G. MELTON, *Encyclopedic Handbook of Cults in America*, 1992,

Ἐπίσημο κείμενο τῆς σέκτας ἀποτελεῖ τὸ βιβλίον τοῦ ψευδομεσσίας: *Θεϊκὲς Ἀρχές*, μὲ πολλὰ ἐκδόσεις μέχρι σήμερον καὶ διάφορες παραλλαγές. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῆς ὀργάνωσης, θὰ ἀναφερθοῦμε συνοπτικὰ στὶς θέσεις τοῦ ψευδομεσσία μόνο γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Sun Myung Moon, τοῦ ἀποκαλύφθηκε ὁ Χριστὸς σὲ ἡλικία 16 χρονῶν καὶ τοῦ ζήτησε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του⁴.

Ἔτσι ὁ Sun Myung Moon θεωρεῖται γιὰ τὴν Ἐνωτικὴ Ἐκκλησία καὶ κατὰ τὶς διακηρύξεις του ὁ νέος Μεσσίας ποὺ θὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ καὶ θὰ ὑποτάξει τὸν Σατανᾶ πλήρως καὶ θὰ ἐνώσει τὴν ἀνθρωπότητα σὲ μία οἰκογένεια, γιὰ τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Χριστοῦ ἦταν κατ' αὐτὸν ἀνεπαρκές⁵.

Τὰ θαύματα τοῦ Μωυσῆ ἦταν μεγαλύτερα ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ⁶. Ὁ Χριστὸς ἀπέτυχε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του⁷. Ὁ ἴδιος ὁ Sun Myung Moon ἰσχυρίζοταν ὅτι αὐτὸς εἶναι τὸ νέο ὄργανο, μέσῳ τοῦ ὁποῖο ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει στὸν κόσμον τὴν οὐράνια ἀγγελία. Αὐτοχαρακτηρίζοταν καὶ θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του ὡς «*Τρίτος Ἀδάμ*» καὶ «*Κύριος τῆς Δευτέρας Παρουσίας*»⁸.

Ὁ Sun Myung Moon διαπίστωνε στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ δύο βασικὰ λάθη, τὰ ὁποῖα τὸν ἐμπόδισαν νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἀποστολὴν του. Τὰ δύο αὐτὰ λάθη ἦταν πρῶτον τὸ ὅτι δὲν παντρεύτηκε καὶ ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν τέλεια καὶ ἰδανικὴ οἰκογένεια⁹, καὶ δεύτερον, τὸ ὅτι, δὲν ἀπέφυγε τὴ σταύρωση¹⁰. Τὸ

σσ. 301-304.

4. Βλ. GEORG SCMID - GEORG OTTO SCMID (Hrgs.), *Kirchen - Sekten-Religionen*, 2003, σ. 231.

5. Ὅπ.π., σ. 231. Πρβλ. FR. - W. HAACK, *Die neuen jugendreligionen*, 1979¹⁸, σσ. 28, 32.

6. Βλ. *Ein Prophet spricht heute. Die Worte des Rev.San Myung Mun*, (Hrgs: *Vereinigung Kirche e.V.*), 1976², σ. 119.

7. Βλ. *Ein Prophet spricht heute*, ὅπ.π., σ. 127.

8. Βλ. NIGEL SCOTLAD, *A Pocket Guide to Sects & New Religions*, 2005, σ. 197.

9. Βλ. *Ein Prophet spricht heute*, ὅπ.π., σ. 127.

10. Βλ. FR. - W. HAACK, *Die neuen jugendreligionen*, ὅπ.π., σσ. 29-30.

πάθος του Χριστού δεν έχει καμία σωτηριολογική σημασία ή αξία, στερείται περιεχομένου, ήταν απλώς, κατά τους ισχυρισμούς του Sun Myung Moon, μία άποτυχία¹¹.

Η σταύρωση του Χριστού και η θέση της στο όλο σωτηριολογικό έργο του χαρακτηρίζεται ως τραγωδία. Η πίστη σ' αυτήν είναι μία πλάνη πάνω στην οποία, έλεγε ο Sun Myung Moon, οικοδομήθηκε ο χριστιανισμός¹².

Η παραδοσιακή χριστιανική κατανόηση του σωτηριολογικού έργου του Θεανθρώπου, κατά τις αντιλήψεις της Ένωτικής Έκκλησίας, αποτελεί μία μεγάλη παρεξήγηση τόσο του σκοπού του Θεού, όσο και της αποστολής του Χριστού. Υποστήριζε μάλιστα ότι πρέπει οί χριστιανοί να απελευθερωθούν απ' αυτές τις έσφαλμένες κατανόησεις και να αποδεχθούν τον δικό του τρόπο κατανόησης των γεγονότων¹³. Ουδεμία επίσης σημασία έχει στο σύστημα του Sun Myung Moon και η Ανάσταση του Χριστού.

Έν προκειμένω, είναι επιβεβλημένο να επισημανθεί κάτι ακόμα πιο παράδοξο. Ο ιδρυτής της Ένωτικής Έκκλησίας είχε συγκρίνει τον Χριστό με τον Χίτλερ. Κατά τον Sun Myung Moon, ο Χίτλερ είχε πάρα πολλές ομοιότητες με τον Χριστό. Λόγω των ομοιοτήτων τους ο Χίτλερ ήταν ένας τύπος του Χριστού, αλλά στη σατανική του έκδοχή. Τους διαφοροποιούσε μόνο η θέλησή τους, που ήταν αντίθετες¹⁴.

Θα ολοκληρώσουμε τη μικρή αυτή αναφορά μας με μία ακόμη καίρια επισήμανση σχετικά με το χριστιανικό προσωπείο που χρησιμοποιεί προς τα έξω ή κίνηση. Οί προτεσταντικές Όμολογίες της Κορέας, στη διακήρυξή τους στις 12-5-1975, αναφέρουν ότι η Ένωτική Έκκλησία (Unification Church) δεν ανήκει στον χριστιανικό κόσμο καθώς άμφισβητεί την Τριαδικότητα του Θεού, τη θεότητα

11. Βλ. *Ein Prophet spricht heute*, όπ.π., σ.123.

12. Βλ. Rev. SAN MYUNG MUN, *Die Zukunft des Christentums*, 1975, σ. 97.

13. Όπ.π., σ. 97.

14. Βλ. FR. - W. HAACK, *Die neuen jugendreligionen*, όπ.π., σ. 31.

τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ σπουδαιότητα τῆς σταύρωσής του¹⁵.

Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Sun Myung Moon ἰσχύει στὸ ἀκέραιο ἢ θέση τοῦ ἁγίου Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος, «πολλοὶ γὰρ καὶ ἄθεα καὶ βλάσφημα καὶ ἄδικα ἐν ὀνόματι αὐτοῦ παραχαράσσοντες ἐδίδαξαν, καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ἀκαθάρτου πνεύματος διαβόλου ἐμβal-λόμενα ταῖς διανοίαις αὐτῶν ἐδίδαξαν καὶ διδάσκουσι μέχρι νῦν»¹⁶.

15. Βλ. Ο SEK - KEUN, *Der Volksglauben und das Christentum in Korea*, 1979, σ. 612. Πρβλ. FR - W. HAACK, *Jesus Christus und/ oder San Myung Mun*, ὅπ.π., σ. 15.

16. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ, *Διάλογος*, 82, PG 6, 669C.

Πτυχές τῆς Θεοτοκολογίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ

Ἀγγελικῆς Δ. Χατζηιωάννου
Δρ. Θεολογίας

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὑπῆρξε ἓνας μεγάλος θεολόγος τοῦ Η΄ αἰῶνα καὶ ἓνας σπουδαῖος οἰκουμενικὸς διδάσκαλος. Στὰ ἔργα του ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τὴν καταγραφή τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀνάλυσή της, παράλληλα ὅμως συνέγραψε ἀντιρρητικά ἔργα, στὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀντιμετώπιση ἀρχαίων χριστολογικῶν αἱρέσεων καὶ τῶν εἰκονοκλαστῶν, ἠθικά, ὁμιλίες, ἀγιολογικὰ καὶ ποιητικὰ.

Στὰ ἔργα του τιμᾷ ἐξαιρετικῶς τὸ πρόσωπο τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τονίζει τὸν καθοριστικὸ ρόλο της στὸ σχέδιο τῆς θείας Οἰκονομίας, ἀναιρώντας καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὴ διδασκαλία τοῦ Νεστορίου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖτο τὸ μυστήριο τῆς θείας Οἰκονομίας μέσῳ κακόδοξης θεώρησης τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Νεστόριος ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἄποψης γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀπὸ τὴ Θεοτόκο εἶναι ἀδύνατη καὶ ὑποστήριξε ὅτι αὐτὸς «παρῆλθεν» ἢ «συμπαρῆλθεν» δι' αὐτῆς¹, καθὼς θεωροῦσε ἀδιανόητο τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ ὁποῖο εἶναι Θεός, νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ μία γυναίκα.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ἐκφράζοντας τὸ φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διατυπώθηκε στὸς δογματικοὺς ὄρους τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ ἀπαντώντας στὶς αἰτιάσεις τοῦ Νεστορίου, ὑποστηρίζει ὅτι «εἶναι ἡ ἁγία Παρθένος εἰς τὴν κυριολεξίαν καὶ πραγματικὰ Θεοτόκος»². Ὁ ἱερός Πατήρ, ἀναλύοντας τὴ θέση του, σημειώνει ὅτι, ὅπως ὁ Λόγος ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ Θεοτόκο εἶ-

1. Γ. ΜΠΕΜΠΗ, «Νεστόριος» *ΘΗΕ* 9 (1966) 432.

2. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ΕΠΕ 1, σ. 333.

ναι πραγματικὸς Θεός, ἔτσι καὶ ἡ Παναγία, ἡ ὁποία γέννησε ἀπὸ τὰ σπλάγχνα της μὲ ἀνθρώπινη σάρκα τὸν ἀληθινὸ Θεό, εἶναι Θεοτόκος. Καὶ δὲν ὀνομάζεται Θεοτόκος, ἐπειδὴ τάχα ἡ θεία φύση τοῦ Λόγου προῆλθε ἀπὸ αὐτήν, ἀλλὰ διότι «ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς Λόγος, ποὺ ἐγεννήθη ἀπὸ τὸν Πατέρα προαιώνια καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χρόνον, καὶ ποὺ ὑπάρχει μαζὶ μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα, χωρὶς ἀρχῆν καὶ αἰώνια, κατοίκησε μέσα εἰς τὰ σπλάγχνα της τὰς ἐσχάτους ἡμέρας διὰ τὴν σωτηρίαν μας, καὶ ἐσαρκώθη ἀπὸ αὐτήν, χωρὶς νὰ μεταβληθῆ, καὶ ἐγεννήθη»³. Ἐπομένως, συνεχίζει ὁ ἅγιος Ἰωάννης, ἡ ἁγία Παρθένος δὲν γέννησε μόνο ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ Θεὸ ἀληθινὸ σὲ σάρκα καὶ «ὄχι Θεὸν ποὺ κατέβασε τὸ σῶμα ἀπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ ποὺ ἐπέρασε μέσα ἀπὸ αὐτήν, ὡσὰν μέσα ἀπὸ σωλῆνα, ἀλλὰ Θεὸν ποὺ πῆρε ἀπὸ αὐτήν σάρκαν ἰδίαν μὲ ἡμᾶς καὶ τῆς ἔδωσεν ὑπαρξιν εἰς τὸ πρόσωπόν του»⁴.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὑποστηρίζει, νοσηματοδοτώντας ὀρθόδοξα τὸν ὄρο «χριστοτόκος», καὶ ἀποκλείοντας τὴ νεστοριανικὴ του ἐκδοχή, ὅτι ἡ Παρθένος θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ ὡς «χριστοτόκος» ἐπειδὴ γέννησε τὸν Ἰησοῦ Χριστό, ἀλλὰ ταυτόχρονα πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «Θεοτόκος», ἀφοῦ δέχθηκε ὡς ἔνοικο στὴ μήτρα της τὸν Θεὸ Λόγο⁵.

Ὁ ὄρος Θεοτόκος εἶναι ἀπαραίτητος διότι δι' αὐτοῦ τονίζεται ἡ πραγματικότητα τῆς ἐνώσεως τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ στὴ μία καὶ μοναδικὴ ὑπόστασή του. Σὲ αὐτὴ τὴ συνάφεια ὁ ἅγιος Ἰωάννης τονίζει ὅτι ἡ Θεοτόκος εἶναι «ἔμψυχος κιβωτὸς τοῦ ζῶντος Θεοῦ»⁶, θεωρώντας ὅτι ἐντὸς της ἐνοίκισε ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ ὄχι ὁ «θεοφόρος ἄνθρωπος», ὅπως ὑποστήριζε ὁ Νεστόριος, τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἐνώθηκε «ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀχωρίστως καὶ ἀναλλοιώτως» καὶ ἡ ἀνθρώπινη φύση. Αὐτὸς «γὰρ ὁ τοῦ Θεοῦ μονογενῆς Υἱός, Θεὸς ὢν, καὶ τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος, ἐκ ταύτης τῆς Παρθένου καὶ καθαρᾶς ἀρούρας ἐαν-

3. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς*, ὄπ.π., ΕΠΕ 1, σ. 333.

4. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς*, ὄπ.π., ΕΠΕ 1, σ. 333.

5. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ἐνδοξὸν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου*, Β', PG 96, 722.

6. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ἐνδοξὸν κοίμησιν τῆς Θεοτόκου*, Β', PG 96, 724.

τὸν πεπλαστούργηκεν ἄνθρωπον», σημειώνει χαρακτηριστικά, ἐνῶ ἄλλοῦ σημειώνει: «Ὁ γὰρ τῶν οὐρανῶν Δημιουργός τε καὶ συνοχεύς, καὶ παντὸς τοῦ ἐγκοσμίου καὶ ὑπερκοσμίου, ὄρατοῦ τε καὶ ἀοράτου τεχνίτης, δημιουργήματος, οὗ τόπος οὐδεὶς τῶν πάντων εἶναι· εἴπερ τὸ περιέχον τῶν ἐνότων τόπος ὀρίζεται· ἐν ταύτῃ πρὸς ἑαυτοῦ ἀσπόρως βρέφος δεδημιούργηται, καὶ ταύτην ταμεῖον εὐρύχωρον δέδειχε τῆς τὰ πάντα πληροῦσης αὐτοῦ καὶ μόνης· ἀπεριγράφου θεότητος, ὅλως ἀπαθῶς ἐν αὐτῇ συστελλόμενος, καὶ μένως ὅλως ἐκτός, καὶ τόπον ἔχων ἑαυτοῦ ἀπερίληπτον»⁷.

Ἀναλύοντας περισσότερο αὐτὸ τὸ βασικὸ θεολογικὸ δόγμα, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση σωτηρίας, σημειώνει: «Ἡ δὲ τοῦ Πνεύματος ἁγιαστικὴ δύναμις ἐπεφοίτησεν, ἐκάθηρέ τε καὶ ἠγίασε, καὶ οἶονεὶ προήρδευσε. Καὶ τότε σὺ ὁ τοῦ Πατρὸς ὄρος καὶ Λόγος ἀπεριγράπτως κατώκησας, ἀνακαλούμενος τὴν ἐσχατιὰν τῆς ἡμετέρας φύσεως πρὸς τὸ ἄπειρον ὕψος τῆς σῆς ἀκαταλήπτου θεότητος. Ἦς τὴν ἀπαρχὴν ἐκ τῶν πανάγων καὶ ἀχράντων αἱμάτων, καὶ παναμώμων τῆς ἁγίας Παρθένου ἀναλαβὼν σάρκα ἐψυχωμένην ψυχῆ λογικῆ τε καὶ νοερᾶ, σεαυτῷ περιέπηξας, ἐν σεαυτῷ αὐτὴν ὑποστήσας καὶ γέγονας τέλειος ἄνθρωπος, οὐκ ἀποβαλὼν τὸ εἶναι τέλειος Θεός, καὶ τῷ σῷ Πατρί ὁμοούσιος, ἀλλὰ προσλαβὼν δι' εὐσπλαγχνίαν ἄφατον τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν. Καὶ προῆλθεν ἐξ αὐτῆς εἷς Χριστός, εἷς Κύριος, εἷς Υἱὸς Θεὸς καὶ ἄνθρωπος ὁ αὐτός, Θεός τε ὁμοῦ τέλειος, καὶ ἄνθρωπος τέλειος, ὅλος Θεός, καὶ ὅλος ἄνθρωπος, μία ὑπόστασις σύνθετος, ἐκ δύο φύσεων τελείων, θεότητός τε καὶ ἀνθρωπότητος, καὶ ἐν δύο τελείαις φύσεσι, θεότητί τε καὶ ἀνθρωπότητι· οὐ γυμνὸς Θεός, οὐδὲ ψιλὸς ἄνθρωπος, ἀλλ' εἷς Υἱὸς Θεοῦ καὶ Θεὸς σεσαρκωμένος, Θεός τε αὐτοῦ ὁμοῦ καὶ ἄνθρωπος, οὐ σύγχυσιν ὑποστάς, οὐδὲ διαίρεσιν ὑπομείνας, φέρων ἐν ἑαυτῷ τῶν ἑτερουσίων δύο φύσεων καθ' ὑπόστασιν ἀσυγχύτως ἅμα καὶ ἀδιαιρέτως ἠνωμένων τὰς φυσικὰς ιδιότητάς, τὸ κτιστὸν καὶ ἄκτιστον, τὸ θνητὸν καὶ τὸ ἀθάνατον, τὸ ὄρατὸν καὶ τὸ ἀόρατον, τὸ περιγραπτὸν καὶ τὸ ἀπερίγραπτον, θεῖον τε θέλημα καὶ ἀνθρώπινον θέλημα, θεϊαν ἐνέργειαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπίνην

7. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ἔνδοξον κοίμησιν τῆς Θεοτόκου*, Β', PG 96, 725.

ἐνέργειαν, αὐτεξούσιά τε δύο, θεῖον ὡσαύτως ἀνθρώπινον, τά τε θεῖα θαύματα, καὶ τὰ ἀνθρώπινα πάθη, τὰ φυσικά φημι καὶ ἀδιάβλητα»⁸.

Γιὰ τὸν ἱερό Δαμασκηνό, ἡ ἔνωση τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἔλαβε χώρα στὴ μήτρα τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἔνωση αὐτὴ εἶναι πραγματικὴ, ὁ Χριστὸς ἔχει δύο φύσεις «κὰν Ἀκέφαλοι μαίνονται· μία ὑπόστασιν κὰν Νεστόριοι διαρρήγνυνται»⁹. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, ὥστε ὁ μεγάλος αὐτὸς θεολόγος τῆς Ἐκκλησίας νὰ σημειώνει μὲ ἔμφαση ἀπευθυνόμενος πρὸς τὴ Θεοτόκο ὅτι: «Σάρξ αὐτοῦ ἐκ τῶν σαρκῶν σου καὶ τὸ αἷμα ἐκ τῶν αἱμάτων σου, καὶ γάλα μαστῶν σου ἐθήλασεν ὁ Θεὸς καὶ ἠνώθη τὰ χεῖλη σου τοῖς τοῦ Θεοῦ χεῖλεσιν»¹⁰, καὶ ἡ ἄρνηση αὐτῆς τῆς διδασκαλίας χωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν Θεό: «εἴ τις οὐ Θεοτόκον ὁμολογεῖ τὴν ἁγίαν Παρθένον, χωρὶς ἐστὶ τῆς Θεότητος»¹¹.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης τονίζει ὅτι ἡ Παρθένος Μαρία εἶναι Θεοτόκος, ἐπικαλούμενος τὶς εἰκόνες καὶ τὶς πρωτυπώσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ποὺ ἀναφέρονταν στὸ πρόσωπό της καὶ οἱ ὁποῖες τονίζουν τὴν πραγματικότητα τῆς σαρκώσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ στὴ μήτρα τῆς Θεοτόκου. Ἔτσι ἡ Παναγία χαρακτηρίζεται ὡς βάτος, ὡς ράβδος ποὺ ἄνθισε «τὸν ἀπάντων Θεόν»¹², ὡς σκηνή, ὡς «τόπος Κυρίου», ὡς οἶκος Θεοῦ, ὡς «Θεοῦ καθέδρα», ὡς θρόνος τοῦ Θεοῦ, ὡς χωρίον τοῦ Θεοῦ, ὡς «Θεοῦ Μήτηρ»¹³ κ.ἄ.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος μὲ τὰ ἔργα του ὀρθοτόμησε τὸν «λόγον τῆς ἀληθείας» καὶ ὑπερασπίσθηκε σθεναρὰ τὴν ἀλήθεια τῆς πραγματικῆς ἐνώσεως τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στὴν ὑπόστασι τοῦ Θεοῦ Λόγου, τὸ θεμέλιο τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν καρδιὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Οἰκονομίας.

8. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ἔνδοξον κοίμησιν τῆς Θεοτόκου*, Α', PG 96, 704.

9. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, Α', PG 96, 664.

10. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, Α', PG 96, 672.

11. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, Α', PG 96, 668.

12. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, Β', PG 96, 689-692· 696.

13. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὸ γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, Β', PG 96, 689-692· 696.

Ἡ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὸ «Περὶ νόμου πνευματικοῦ» ἔργο τοῦ Ἀββᾶ Μάρκου τοῦ Ἀσκητῆ¹

Ἀλέξανδρου Ἀνδρέου
Δρ. Θεολογίας

Ἡ ἴδια ἡ Ἁγία Γραφή συστήνει διὰ στόματος τοῦ ἀποστόλου Παύλου τὴν εὐαγγελικὴ διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου «ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Κυρίου»², ἐνῶ ἡ πνευματικὴ ὠφέλεια, τὴν ὁποία ὁ πιστὸς λαμβάνει μέσῳ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς, ἀναγνωρίζεται καθολικὰ ἀπὸ τοὺς θεοφόρους πατέρες. Ὡς σύντομο παράδειγμα μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο, ἡ ἀκρόαση τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου στὴν Ἐκκλησία πρέπει νὰ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν κατ' οἶκον μελέτη: «Καὶ τοῦτο αἰεὶ παρακαλῶ, καὶ παρακαλῶν οὐ παύσομαι, ἵνα μὴ μόνον ἐνταῦθα τοῖς λεγομένοις προσέχητε, ἀλλὰ καὶ οἴκῳ γινόμενοι, τῇ τῶν θείων Γραφῶν ἀναγνώσει συνεχῶς ἐνδιατρίβητε»³. Ἡ ἀνάγνωση πρέπει νὰ εἶναι συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπη, προκειμένου νὰ κατηχηθεῖ ὁ νοῦς, καὶ νὰ καθοδηγηθοῦν οἱ πράξεις πρὸς τὴ σωτηρία, μέσῳ τοῦ παραδείγματος ποὺ θέτει τὸ θεόπνευστο κείμενο. Ἡ Γραφή προσφέρεται στὸν κάθε χριστιανὸ ὡς «πνευματικὸ λειβάδι», κατὰ τὸν ἴδιο πατέρα, μὲ σκοπὸ τὴν ἀναψυχὴ τοῦ κάθε πιστοῦ: «Καὶ γὰρ πνευματικὸς λειμὼν, καὶ παράδεισος τρυφῆς ἢ τῶν θείων Γραφῶν ἐστὶν ἀνάγνωσις, παράδεισος δὲ τρυφῆς ἐκείνου τοῦ παραδείσου βελτίων»⁴. Καὶ μάλιστα ὁ κῆπος τῆς Γραφῆς εἶναι προτιμώτερος τοῦ παραδείσου τῶν πρωτοπλάστων, ἀφοῦ «ἐνταῦθα οὐκ

1. Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν κ. Θεοχάρη Παπαβησσαρίωνα, ὑπ. δρ. Θεολογίας (ΕΚΠΑ), γιὰ τὸν σχολιασμὸ προσχέδιου τοῦ παρόντος. Τὰ ὅποια λάθη βαρύνουν τὸν συγγραφέα.

2. Ἐφ. 6, 4.

3. Εἰς τὸν Λάζαρον, λόγος 3, α', PG 49, 991-992.

4. Ὅτι χρήσιμος ἢ τῶν Γραφῶν ἀνάγνωσις, α', PG 51, 87.

ἔστιν ὄφεις, καθαρὸν τῶν θηρίων ἐστὶ τὸ χωρίον, καὶ τῆ τοῦ Πνεύματος τειχίζεται χάριτι»⁵. Ὁ χριστιανὸς πρέπει νὰ ἀνατρέφεται μὲ τὶς Γραφὲς ἤδη ἀπὸ μικρῆ ἡλικίας: «δῶμεν αὐτοῖς ὑπόδειγμα, ἐκ πρώτης ἡλικίας τῆ τῶν Γραφῶν ἀναγνώσει ποιοῦντες αὐτοὺς ἐνσχολάζειν»⁶, προτάσσει ὁ ἅγιος πατέρας. Τὸ πρῶμο αὐτὸ παράδειγμα τῆς ἀγιογραφικῆς μελέτης θὰ ἐξελιχθεῖ σὺν τῷ χρόνῳ σὲ μιὰ σταθερὴ σχέση μετὰ τὸ ἱερὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀποσκοπεῖ στὴ διδασκαλία καὶ στὴ σωτηρία μας. Ἀναφερόμενος στὰ ἱερὰ κείμενα, ὁ ἀπόστολος Παῦλος ξεκαθαρίζει τὴν προσωπικὴ σχέση, τὴν ὁποία ὀφείλουμε νὰ καλλιεργοῦμε μὲ αὐτά: «ὅσα προεγράφη, εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν προεγράφη»⁷. Δὲν εἶναι, δηλαδὴ, ἡ Γραφὴ μιὰ ἀπλὴ καταγραφὴ γεγονότων καὶ πληροφοριῶν, ἀλλὰ ἕνα ζωντανὸ κείμενο. Ἀπευθύνεται δίχως δισταγμὸ πρὸς ἐμᾶς, καὶ ἄμεσα καὶ ἀποκλειστικὰ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνακαίνιση τοῦ νοῦ μας, στὴ σύνολη μεταμόρφωσή μας μὲ τὴν ἀνάκτηση τοῦ ἀπωλεσθέντος «καθ' ὁμοίωσιν», στὴν ἀποταγὴ τοῦ κόσμου καὶ στὸν συστηματισμὸ μας μὲ τὸ θέλημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ⁸.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἀνάγνωση τῆς Γραφῆς εἶναι μιὰ πράξη συνάμα ἀναγκαία καὶ θεοφιλῆς, ταυτοχρόνως σωτηριακὴ καὶ ἐνεργητικὴ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐμπλέκει τὸν σύνολο ἄνθρωπο στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ θεόπνευστου κειμένου στὴ ζωὴ του. Μὲ τὴν εὐλαβῆ πρόσληψη τῆς βαπτισματικῆς χάριτος, τῆς χαρισματικῆς ἐνεργείας τῆς πίστεως, καὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος, ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς καθίσταται στόχος προσεγγίσιμος καὶ ἐπιτεύξιμος. Σὲ συνέχεια τοῦ εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς κατήχησης ποὺ προηγοῦνται τοῦ βαπτίσματος, ὁ πιστὸς πρέπει νὰ συνεχίσει τὴν ἐγκόλπωση τοῦ θεοῦ λόγου, οὕτως ὥστε ἡ ὡς σπέρμα ἐγκατασπαρθεῖσα ἔλλογη θεία χάρις νὰ ἀξιοποιηθεῖ καὶ νὰ καλλιεργηθεῖ πρὸς καρποφορία⁹. Ἡ ἀνάγκη γιὰ συνεχῆ ἐπαναπροσανατολισμὸ πρὸς τὸν εὐαγγελικὸ λόγον ἰσχυ-

5. Ὅπ.π., PG 51, 88.

6. Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολήν, ὁμιλία 21, β' (στὸ Ἐφ. 6, 4), PG 62, 151.

7. Ρωμ. 15, 4.

8. Πρβλ. Ρωμ. 12, 2.

9. Βλ. Μθ. 13, 1-23 = Μρ. 4, 1-20 = Ακ. 8, 4-15.

ροποιεῖται στὴν περίπτωση τῶν κατὰ τὴ νηπιότητα βαπτισθέντων, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀρχικὴ κατήχηση ἐκλείπει, καὶ τὸ βάρος ἐναποτίθεται μόνον στὴ μεταβαπτισματικὴ προσπάθεια. Πῶς, ὅμως, μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἡ μελέτη αὐτὴ μὲ τρόπο ψυχοφελῆ; Στὸ παρὸν ἄρθρο θὰ ἐξετάσουμε τὴ μέθοδο μελέτης, τὴν ὁποία προτείνει «ὁ ἐν ἀσκηταῖς σοφώτατος Μᾶρκος»¹⁰.

Ὁ κατὰ τὴν 5ῃ τοῦ Μαρτίου ἐορταζόμενος ὄσιος Μᾶρκος, ὁ ἐπονομαζόμενος «*Ἀσκητής*», «*Μοναχός*», καὶ «*Ἐρημίτης*», συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς ἀθλήσαντες στὴ Σκήτη τῆς Αἰγύπτου ὁσίους. Καταγόμενος πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹¹, ἄκμασε κατὰ τὸ 430 μ.Χ. καὶ ἦταν μαθητὴς τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, σύμφωνα μὲ πληροφορία ποὺ καταγράφει ὁ χρονογράφος Γεώργιος¹², καὶ ἐπιβιβαιώνει ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος¹³. Αποτασσόμενος τὸν κόσμον σὲ ἡλικία σαράντα ἐτῶν, ἀσκήτευσεν ἐπὶ ἐξηκονταετία, προτοῦ παραδώσει τὴν τελειωθεῖσα ψυχὴ του στὸν Κύριον. Ἡ ἀγιότητα τοῦ ἀββᾶ Μάρκου ἦταν γνωστὴ ἤδη στοὺς συνασκητές του. Ὁ Παλλάδιος διασώζει τὴ συγκλονιστικὴ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Μακαρίου, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο, τὴν ὥρα ὁ ἅγιος ποὺ μετέδιδε τὴ μετάληψη στοὺς ἀδελφούς τῆς Σκήτης, ποτὲ δὲν μετέλαβε ὁ ἴδιος τὸν ὄσιο Μᾶρκο, ἀλλὰ πάντοτε ἔβλεπε ἄγγελον Κυρίου νὰ τοῦ μεταδίδει μὲ τὴ λαβίδα τὰ ἄχραντα μυστήρια¹⁴. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ ἐμπειρία καὶ κατάθεση τοῦ μεγάλου Μακαρίου καταδεικνύει τὴν ἀγαθότητα τοῦ ἀββᾶ Μάρκου, ἐνὸς πραγματικοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ. Ἀφότου ἐμπέδωσε τὸν εὐαγγελικὸ βίον μέσῳ μακροχρόνιας ἀσκήσεως, ὁ Μᾶρκος συνέθεσε πολλὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται τὴν ὀρθή

10. Ἐφραίμ Σύρον, *Περὶ ἀρετῶν καὶ παθῶν*, σ. 397 (ἔκδ. K. G. Phrantzoles, *Sancti patris nostri Ephraem Syri opera omnia*, τ. 1, Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας, Θεσσαλονίκη, 1988).

11. Ἡ ταύτιση του μὲ τὸν ἅγιο Μᾶρκο τὸν Ἀθηναῖο εἶναι πιθανή· σημειωτέον ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ ἱστορία τῶν δύο ἁγίων συμπίπτει.

12. Βλ. *Χρονικόν*, σ. 599 (ἔκδ. de Boor).

13. Βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ιδ', 30.

14. *Λαυσιακόν*, ιη', 25: «... Μάρκῳ τῷ ἀσκητῇ οὐδέποτε ἔδωκα ἐγὼ προσφορὰν, ἀλλὰ ἄγγελος αὐτῷ ἐπεδίδου ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου ...».

τήρηση τῶν ἐντολῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν δαιμονικῶν πειρασμῶν, με ἀπώτατο σκοπὸ τὴν κάθαρση τοῦ νοῦ καὶ τὴ βίωση τῆς οὐράνιας πολιτείας, ἤδη κατὰ τὸν χρόνο τῆς ἐπίγειας ζωῆς¹⁵. Ἦταν πρᾶος στὸν χαρακτήρα, σοφώτατος στὸν νοῦ, καὶ βαθύτατα ἔμπρακτος γνώστης τῶν Γραφῶν¹⁶. Ἀπὸ τὰ διασωθέντα ἔργα του¹⁷, τρία θησαυρίζονται στὴ *Φιλοκαλία* τῶν ἁγίων Μακαρίου καὶ Νικοδήμου (οἱ συλλογές κεφαλαίων «*Περὶ νόμου πνευματικοῦ*»¹⁸, «*Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι*»¹⁹ καὶ ἡ «*Ἐπιστολὴ πρὸς Νικόλαον μονάζοντα*»²⁰), ἐνῶ ὑπάρχει διαθέσιμη καὶ σύγχρονη κριτικὴ ἐκδοση τῶν σωζομένων ἔργων του²¹. Στὸ «*Περὶ νόμου πνευματικοῦ*» ἔργο του, ὁ ἀββᾶς ἐρμηνεύει τὴν Παύλεια ρῆση «*Οἶδαμεν γὰρ ὅτι ὁ νόμος πνευματικός ἐστιν*»²², μέσῳ διακοσίων «*κεφαλαίων*», σύντομων, δηλαδή, καὶ περιεκτικῶν ἐξηγητικῶν προτάσεων. Μέρος τοῦ ἔργου πραγματεύεται τὸ ζήτημα τῆς πνευματικῆς μελέτης, καὶ προτάσσει τὴν ὀρθὴ μέθοδο ἐντρύφησης στὴ Γραφή.

Ὅπως καὶ κάθε ἄλλη πράξι, ἡ ἀνάγνωση τῆς Γραφῆς εἶναι ἔργο θεοφιλές καὶ θεοστραφές, καὶ ὡς τέτοιο πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται: «*Καταρχέτω σου πάσης προθέσεως ὁ κατάρχων παντὸς ἀγαθοῦ, ὅπως κατὰ Θεὸν γένηται τὸ προκείμενον*»²³. Ἀρχή, μέση, καὶ τέλος τῆς πνευματικῆς μελέτης εἶναι ὁ Θεός, καὶ ὡς ἐκ τούτου, τῆς ἀνάγνωσης πρέπει νὰ προηγεῖται ἡ διὰ προσευχῆς ἐκζήτηση θείας βοήθειας γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ νοῦ καὶ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων. Τὸ πνευμα-

15. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ιδ', 30.

16. Ὅπ.π., ιδ', 54.

17. Βλ. PG 65, 905-1254.

18. *Φιλοκαλία* (Ἀστήρ, Ἀθήνα, 1982), τ. Α', σσ. 96-108.

19. *Φιλοκαλία*, τ. Α', σσ. 109-126.

20. *Φιλοκαλία*, τ. Α', σσ. 127-138.

21. Βλ. Georges-Matthieu de Durand (ἐπιμ.), *Marc le Moine. Traités*, 2 τόμ., SC 445 καὶ 455 (Cerf, Paris, 1999 καὶ 2000). Στὸ παρὸν ἄρθρο λαμβάνουμε τὸ κείμενο καὶ τὴν ἀρίθμηση τῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὴ *Φιλοκαλία*.

22. *Ρωμ.* 7, 14.

23. *Περὶ νόμου πνευματικοῦ*, κεφ. ε'. Στὴ συνέχεια, τὰ λαμβανόμενα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο κείμενα παραπέμπονται μόνο με ἀναφορὰ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ κεφαλαίου.

τικὸ καὶ νοητικὸ περιβάλλον προετοιμάζεται μὲ τὴν ἐπίκληση θείας βοήθειας καὶ τὴν ὑπομονετικὴ παραμονὴ τόσο στὴ μελέτη, ὅσο καὶ στὴν προσευχή. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ὠφέλεια ποὺ ἀντλεῖ ἡ ψυχὴ καὶ ἀπὸ τὶς δύο θὰ καταστεῖ σαφῆς στὴ διαύγαση τοῦ ἀγιογραφικοῦ νοήματος: «*Ἐπικαλοῦ τὸν Θεόν, ἵνα ἀνοίξη τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας σου καὶ ἴδῃς τὴν ὠφέλειαν τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀναγνώσεως, τῆς ἐμπείρως νοουμένης*»²⁴. Ὁ ὅσιος ἐξαρτᾶ ἅμεσα τὶς δύο πράξεις τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἀνάγνωσης, καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἔμπρακτης κατανόησης. Ἡ ἀγιογραφικὴ μελέτη διαφέρει ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ ἀνάγνωση στὸ ὅτι ἡ ἀντλούμενη πληροφορία πρέπει νὰ δοκιμάζεται στὴν πράξη («*ἐμπείρως*»), νὰ ἐφαρμόζεται στὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ. Μέσω τῆς προσευχῆς ἐξασφαλίζεται θεϊκὴ ἀρωγή, καὶ μέσω τῆς ἀνάγνωσης ἡ γνώση τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ, ἐνῶ ἡ συνειδητὴ ἔμπρακτὴ ἐφαρμογὴ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα τὸν καρπὸ τῶν προσπαθειῶν καὶ τὴν πηγὴ ἀντλήσεως περαιτέρω κατανόησης.

Ἡ ἴδια ἡ ἀνάγνωση, λοιπὸν, μᾶς παροτρύνει σὲ μιὰ ἐξοικείωση μὲ τὴν προσευχή, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγνώριση τῆς προσωπικῆς μας περατότητας καὶ πνευματικῆς πτωχείας. Μέσω τῆς μελέτης πραγματοποιεῖται μιὰ πνευματικὴ καὶ τροπικὴ ἐξοικείωση μὲ τὶς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, ἐνῶ μὲ τὴν προσευχὴ ἀναστρέφεται ἡ προσοχή μας ἀπὸ τὶς κοσμικὲς καὶ βιωτικὲς μέριμνες πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ οὐράνια βασιλεία²⁵. Ἔτσι, ἡ ψυχὴ συναναστρέφεται τὴν ἐγκατασπαρμένη στὴν καρδιὰ βαπτισματικὴ χάρις. Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς προσευχῆς εἶναι σαφῆς: «*γρηγορεῖτε καὶ προσεύχεσθε, ἵνα μὴ εἰσέλθητε εἰς πειρασμόν*»²⁶, διέταξε τοὺς καταβαρυνόμενους μαθητὲς ὁ Κύριος στὴ Γεθσημανῆ. Ὁμοίως, ὁ ἀπόστολος Παῦλος προτείνει μακρὰ καὶ μακρόθυμὴ ἐπιμονὴ στὴν προσευχή: «*Τῇ προσευχῇ προσκαρτερεῖτε, γρηγοροῦντες ἐν αὐτῇ ἐν εὐχαριστία ...*»²⁷. Ἡ πνευματικὴ ἀγρυπνία καὶ ἐγρήγορση ποὺ λαμβάνονται μέσω τῆς προσευχῆς καὶ τῆς μελέ-

24. Κεφ. ζ'.

25. Βλ. *Ακ.* 17, 21.

26. *Μθ.* 26, 41 = *Μρ.* 14, 38.

27. *Κολ.* 4, 2.

της επιτρέπουν την κατά τὸ δυνατό προσέγγιση τῆς βαπτισματικῆς χάρις, ἀφοῦ μέσω αὐτῶν διατηρεῖται αὐτὴ καθαρὴ, ἀμόλυντη καὶ λαμπρή.

Δίχως τὴν πνευματικὴ νήψη, ἄλλωστε, ἡ μελέτη θὰ διακινδυνεύει συνεχῶς ἀπὸ προσβολὲς ἕξωθεν καὶ ἔσωθεν. Ἀποτασσόμενοι τοὺς τρόπους τῆς κοσμικῆς βιωτῆς, ὀφείλουμε νὰ ζηλέψουμε τὴν ἀσκητικὴ κακοπάθεια, ὅπως διδάσκει καὶ τὸν Τιμόθεο ὁ ἀπόστολος Παῦλος: «σὺ δὲ νῆφε ἐν πᾶσι, κακοπάθησον, ἔργον ποιήσον εὐαγγελιστοῦ, τὴν διακονίαν σου πληροφόρησον»²⁸. Ὁ πρῶτος εὐαγγελισμὸς ποὺ ὀφείλει ὁ κάθε χριστιανὸς νὰ πραγματοποιήσῃ εἶναι ὁ εὐαγγελισμὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, μιὰ διακονία ποὺ διαρκεῖ καθ' ὅλη τὴ ζωὴ. Μὲ τὴν ταπεινώση ποὺ προσφέρει αὐτὴ ἢ κακοπάθεια, μὲ τὴν ἐκκοπὴ τοῦ προσωπικοῦ καὶ κοσμικοῦ θελήματος, μὲ τὸν ὅλο καὶ πληρέστερο προσανατολισμὸ πρὸς τὸν Χριστό, προκόπτουμε στὸν ὀφειλόμενο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἐντὸς μας κρυμμένης βαπτισματικῆς χάρις, στὸν καλὸ ἀγῶνα πρὸς τὴν ἀγιότητα: «Διὸ ἀναζωσάμενοι τὰς ὀσφύας τῆς διανοίας ὑμῶν, νήφοντες, τελείως ἐλπίζατε ἐπὶ τὴν φερομένην ὑμῖν χάριν ἐν ἀποκαλύψει Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς τέκνα ὑπακοῆς μὴ συσχηματιζόμενοι ταῖς πρότερον ἐν τῇ ἀγνοίᾳ ὑμῶν ἐπιθυμίαις, ἀλλὰ κατὰ τὸν καλέσαντα ὑμᾶς ἅγιον καὶ αὐτοὶ ἅγιοι ἐν πάσῃ ἀναστροφῇ γενήθητε, διότι γέγραπται· ἅγιοι γίνεσθε, ὅτι ἐγὼ ἅγιός εἰμι»²⁹. Στὴν προσωπικὴ ἄσκηση, δηλαδή, ὅπως καὶ στὴ Θεία Λειτουργία, ἡ μελέτη καὶ ἡ διακονία τοῦ λόγου συνεργάζονται ἀπαραίτητα καὶ ἀπρόσκοπτα στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκοπὴ μας ἀπὸ τὴ φθορὰ τῆς ἐπιθυμίας, καὶ γιὰ τὸν ἐν Χριστῷ ἀνακαινισμό μας: «μὴ συσχηματίζεσθαι τῷ αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ μεταμορφοῦσθαι τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοῦς ὑμῶν ...»³⁰.

Ἡ πνευματικὴ μελέτη εἶναι μιὰ κατ' ἐξοχὴν προσωπικὴ ἐργασία. Ὁ ἀββᾶς Μάρκος ἀναγνωρίζει τὴ γενικὴ ὠφέλεια τῆς Γραφῆς, καὶ προχωρᾷ ἐπισημαίνοντας καὶ τὴν εἰδική, δηλαδή τὴν προσωπι-

28. Β' Τιμ. 4, 5.

29. Α' Πέτρ. 1, 13-16. Πρβλ. Λευϊτ. 19, 2· κ', 7, 26.

30. Ρωμ. 12, 2.

κὴ ὠφέλεια ποὺ μπορεῖ ὁ κάθε πιστὸς νὰ ἀποκομίσει. Στηριζόμενος σὲ Παύλειο χωρίο, διδάσκει: «*Ἀναγινώσκων τὰς θείας Γραφάς, νόμι τὰ ἐν αὐταῖς κεκρυμμένα. Ὅσα γὰρ προεγράφη, φησί, πάντα εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν προεγράφη*»³¹. Στὴν κάθε ἀνάγνωση πρέπει νὰ ἐξετάζουμε προσεκτικὰ τὸ κείμενο, ὥστε νὰ ἐννοήσουμε αὐτὸ ποὺ ἡ Γραφή προσφέρει γιὰ τὴ δική μας διδασκαλία. Ἡ κατὰ Θεὸν ἀνάγνωση προϋποθέτει τὴν ταπεινὴ προσέγγιση τοῦ θείου κειμένου, μὲ τὸν σκοπὸ τῆς εὔρεσης ἄμεσης καὶ ἔμμεσης διδασκαλίας. Ἡ ἀνάγνωση πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ προσωπικὴ ἐνδοσκόπηση, καὶ νὰ ἀποσκοπεῖ στὴν πνευματικὴ του οἰκοδομὴ. Κατὰ τὸ πνευματικὸ ἔργο τῆς μελέτης, πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε τὴν (ἔσωθεν ἢ καὶ ἔξωθεν) ἐπίκριση τοῦ πλησίον: «*Ὁ ταπεινόφρων, καὶ ἔργον ἔχων πνευματικόν, ἀναγινώσκων τὰς θείας Γραφάς, πάντα εἰς ἑαυτὸν νοήσει καὶ οὐκ εἰς ἕτερον*»³². Μιὰ ἐφαρμογὴ σὲ τρίτους εἶναι, ἴσως, ἕνας αὐτόματος ἀμυντικὸς μηχανισμὸς τοῦ σὲ ὅλους μας ἐγκρυπτόμενου πάθους τῆς φιλαυτίας, τοῦ ἐγωῖσμοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ θὰ προσπαθήσει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἀποστρέψει τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ οἰκοδομὴ, ἐστιάζοντας σὲ ὑποτιθέμενα λάθη τοῦ πλησίον. Ἔτσι, τὸ θεοφιλὲς ἔργο καταλήγει νὰ γίνεται εἰς κρίμα καὶ κατάκριμα. Ἄντὶ, λοιπόν, νὰ ἐντοπίζουμε τὸ «*κάρφος*» τοῦ ἀδελφοῦ, καλύτερο θὰ εἶναι νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴ δική μας «*δοκόν*»,³³ ἐργαζόμενοι στὴ δική μας κάθαρση προτοῦ ἐπιχειρήσουμε, μὲ χέρια καὶ κίνητρα βρώμικα, νὰ ὑποκριθοῦμε βοήθεια πρὸς τὸν πλησίον. Ἀποφεύγοντας τὸν πρῶτο αὐτὸ σκόπελο τοῦ ἐγωῖσμοῦ, ἀνοιγόμαστε στὸ πέλαγος τῆς Γραφῆς μὲ ταπεινοφροσύνη, καὶ μὲ διάθεση γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἀοράτων σὲ μᾶς προσωπικῶν μας ἀδυναμιῶν καὶ ἀποκλίσεων ἀπὸ τὶς θεῖες ἐντολές. Ἐμφορούμενοι ἀπὸ αὐτὸ τὸ πνεῦμα, θὰ μπορέσουμε νὰ ἐπικεντρωθοῦμε στὴ ζητούμενη προσωπικὴ ἐφαρμογὴ τῶν λεγομένων τῆς Γραφῆς.

Ἐνας ἐξίσου σημαντικὸς κίνδυνος παρουσιάζεται στὴν ὑπερη-

31. Κεφ. κς'. Πρβλ. *Ρωμ.* 15, 4.

32. Κεφ. ζ'.

33. Πρβλ. *Μθ.* 7, 3-5.

φάνεια, ή όποία μπορεί νά προέλθει από τή συγκομιδή διανοητικής γνώσης. Μικρές και επί μέρους ελλάμψεις κατανόησης, ή συνδέσεις βιβλικῶν περιστατικῶν και γεγονότων, μπορεί νά όδηγήσουν τόν άναγνώστη σέ οΐηση, με αποτέλεσμα νά άποκτηθεΐ μιá στεΐρα θεωρητική γνώση δίχως, όμως, αντίκρουσμα στην προσωπική μετάνοια και άλλαγή τοῦ τρόπου ζωΐς. Οί άποκλειστικά διανοητικές αναλύσεις «ψιλῶν» νοημάτων προλαμβάνονται με τήν επικέντρωση στην έμπρακτη ανάγνωση: «*Τῆς θεΐας Γραφῆς τὰ ρήματα, διὰ πράξεων ανάγινωσκε και μὴ πλατυλόγει ἐπὶ ψιλοῖς τοῖς νοήμασι φυσιοῦμενος*»³⁴, λέγει ό όσιος, καθοδηγώντας μας μακρινά από τήν άκαρπη θεωρητικολογία. Μιá θεωρητική, μόνο, και άπρακτη γνώση τῆς Γραφῆς ενέχει περαιτέρω τόν κίνδυνο νά βρεθεΐ ό πιστός άοπλος στόν πνευματικό πόλεμο, στην περίπτωση τῆς προσβολῆς του από τόν πονηρό και από λογισμούς: «*Ό άφείς τήν πρᾶξιν και ψιλῆ τῆ γνώσει έπεριεδόμενος, άντι διστόμου μαχαΐρας καλαμίνην ράβδον κατέχει· ἥτις ἐν καιρῷ πολέμου, κατὰ τήν Γραφήν, τρήσει τήν χεΐρα αὐτοῦ, και εΐσελεύσεται εἰς αὐτήν, τόν ἰδόν τῆς φύσεως πρὸ τῶν πολεμίων έμβалоῦσα*»³⁵. Η γνώση που δέν έχει έμπεδωθεΐ στην πράξη δέν προσφέρει χρήσιμη έμπειρία στόν χριστιανό, ούτε μπορεί νά χρησιμοποιηθεΐ στην καταπολέμηση τῶν πειρασμῶν. Αντιθέτως, ή επίγνωση και ταυτόχρονα έμπρακτη τήρηση όλων τῶν εντολῶν όδηγεΐ στην οὐράνια βασιλεία, και στην όντικά μεθεκτῆ γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς Γραφῆς.

Στις περιπτώσεις όπου τό άγιογραφικό μήνυμα εΐναι δυσερμήνευτο, άντι νά προσπαθήσουμε με τή δική μας διάνοια νά διαλευκάνουμε τις άπορίες, καλύτερο θα εΐναι νά στραφοῦμε μέσω τῆς προσευχῆς πρὸς τόν άνωθεν εκπηγάζοντα κάθε γνώση και σοφία Θεό: «*Μὴ πειρῶ πρᾶγμα σκολιόν έπιλῶσαι διὰ φιλονεικίας, άλλ' δι' ὧν ό πνευματικός νόμος έπαγγέλλεται, δι' ύπομονῆς και προσευχῆς και μονολογίστου έλπίδος*»³⁶. Ἄς έμμένουμε, μᾶς παροτρύνει ό άββᾶς, με

34. Κεφ. πε'.

35. Κεφ. πς'. Πρβλ. *Δ' Βασ.* 18, 21.

36. Κεφ. ιβ'.

τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν προσευχή, ὡς ξαναφέρνουμε στὸν νοῦ μας τὸ χωρίο προσέχοντας τὶς λέξεις του, ἀφήνοντας, ὅμως, τὴν προσευχὴ νὰ διαυγάσει τὸ ἐγκρυσπτόμενο σὲ αὐτὲς νόημα, καὶ ἀναζητώντας τὴν ἔμπρακτη πείρα. Ἰσχύει, ὅμως, καὶ τὸ ἀντίστροφο: «Ὁ ἐκτὸς προσευχῆς καὶ ὑπομονῆς πειρασμοὺς νικῆσαι θέλων, οὐκ ἀπόσεται αὐτοῦς, ἀλλὰ πλέον ἐμπλακῆσεται»³⁷. Διαβάζοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὡς ἀναφερόμενο στὸ ἰδιαίτερο συγκείμενό μας, κατανοοῦμε ὡς «πειράζον» τὸ ἐκάστοτε δυσχερὲς χωρίο. Ἐνα τέτοιο χωρίο, ἂν προσεγγιστεῖ μὲ ἐγωϊστικὴ ἐπιμονή, περισσότερο θὰ μᾶς περιπλέξει. Εἶναι, δέ, πιθανὸν ἢ σκοτισμένη αὐτὴ ἐπιμονὴ νὰ μᾶς ἐξωθήσει στὴν ἀπαρχὴ κάποιας αὐθαίρετης καὶ κακόδοξης ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης, ἢ ὁποία θὰ ἐπιμολύνει καὶ τὴν ὑπόλοιπη μελέτη μας. Ἡ προσευχητικὴ καὶ ὑπομονετικὴ προσέγγιση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς ἄλλος ἀσκητικὸς πόνος, θὰ προσφέρει ἐν τέλει τὴν ἐπίλυση τοῦ ζητουμένου.

Σὲ προκαταρκτικὸ ἐπίπεδο, αὐτὸς ποὺ μελετᾷ τὴ Γραφὴ ἐμπράκτως καλλιιεργεῖ τὴν ἐπίγνωση τοῦ θείου νόμου, μιὰ γνώση ποὺ σταδιακὰ ὀδηγεῖ στὴν πλήρη ἀντίληψή του: «Ὅταν πρὸς πᾶσας τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ διὰ συνειδήσεως κατορθοῦσθαι βιασώμεθα, τότε νοήσομεν τὸν νόμον Κυρίου ἄμωμον· ἐν τοῖς ἡμετέροις μὲν καλοῖς ἐπιτηδευόμενον, χωρὶς δὲ οἰκτιρμῶν Θεοῦ τελειωθῆναι ἐν ἀνθρώποις μὴ δυνάμενον»³⁸. Ἡ γνώση ποὺ παραμένει ἀποσπασματικὴ καὶ ἄπρακτὴ προσφέρει ἀντιστοιχῶς μερικὰ μόνο ἀποτελέσματα. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο εἶναι ἀπαραίτητη ἢ πλήρης γνώση τοῦ εὐαγγελισθέντος λόγου, ἢ ὁποία γεννᾷ τὴ συνάμα νοητικὴ καὶ βιωματικὴ ἀντίληψη τοῦ νόμου. Ἦδη στὸ Εὐαγγέλιο ἢ μερικὴ γνώση κατακρίνεται, ἐνῶ ἢ πλήρης εὐλογεῖται: «ὃς ἐὰν οὖν λύσῃ μίαν τῶν ἐντολῶν τούτων τῶν ἐλαχίστων καὶ διδάξῃ οὕτω τοὺς ἀνθρώπους, ἐλάχιστος κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν· ὃς δ' ἂν ποιῆσῃ καὶ διδάξῃ, οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν»³⁹. Ἡ ἄμωμη, δηλαδὴ πλήρης καὶ ὄχι μερικὴ ἐγκόλπωση τοῦ ἄμωμου νόμου προϋποθέτει τὴν

37. Κεφ. ρθ'.

38. Κεφ. λγ'. Πρβλ. *Ψαλμ.* 18, 8.

39. *Μθ.* 5, 19.

όλική μεταμόρφωση τοῦ πιστοῦ. Ἔτσι, εἶναι ἡ σταδιακὴ βουλευτικὴ συμμόρφωσή του πρὸς τὸν νόμο πού ἐνεργεῖ τὴν κάθαρσή του, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι ὁ «ἐπιστρέφων ψυχάς»⁴⁰. Καὶ γιὰ τὸν ὅσιο Μάρκο εἶναι, βεβαίως, κατακριτέα ἡ ἀποσπασματικὴ καὶ κατὰ προσωπικὴ προαίρεση ἐκπλήρωση ὀρισμένων, μόνο, ἐντολῶν: «Ὅσοι πάσης ἐντολῆς Χριστοῦ ἑαυτοὺς ὀφειλέτας οὐκ ἐλογίσαντο, οὗτοι τὸν τοῦ Θεοῦ νόμον σωματικῶς ἀναγινώσκουσι· μὴ νοοῦντες μήτε ἂ λέγουσι, μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦνται. Διὸ καὶ πληροῦν αὐτὸν ἐξ ἔργων νομίζουσιν»⁴¹. Μερικὴ ἐπίγνωση τοῦ νόμου δὲν μπορεῖ νὰ καταλήξει σὲ πλήρη γνώση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ παραμένει «σωματικὴ», δηλαδὴ ἀποσπασματικὴ καὶ ἀτελέσφορη, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διανοίξει τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν πνευματικὴ βασιλεία. Συνεπῶς, τὰ ἔργα πού ἐμφοροῦνται ἀπὸ μιὰ τέτοια μερικὴ γνώση παραμένουν ἄκαρπα. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιμονὴ στὴν ὀρθὴ καὶ ἔμπρακτὴ μελέτῃ πνευματώνει τὸν ἄνθρωπο, καὶ τὸν καθιστᾷ ἱκανὸ νὰ λάβει τὴν ὀρθὴ καὶ πλήρη γνώση τοῦ Κυρίου.

Ὅταν ὁ χριστιανὸς φθάσει μέσῳ τῆς συνέργειας τῆς προσωπικῆς προσπάθειας καὶ τῆς θείας ὑποβοήθησης στὸ πλήρωμα τῆς ἀντίληψης τοῦ νόμου, τότε καταλαβαίνει, τόσο διανοητικά, ὅσο καὶ βιωματικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου, ἢ, μάλλον, αὐτὸν πού εἶναι ὁ ἐμπεριεχόμενος στὸν νόμο του: «Ὁ Κύριος εἰς τὰς ἰδίαις ἐγκέκρυπται ἐντολὰς καὶ τοῖς ζητοῦσιν αὐτόν, κατὰ ἀναλογίαν εὕρισκεται»⁴². Ὁ Νομοθέτης ταυτίζεται μὲ τὸν νόμο ἐνεργειακά, ἀφοῦ ὁ νόμος ἀποτελεῖ μιὰ τροπικὴ ἔκφραση τῶν ἄκτιστων ἐνεργειῶν τοῦ νομοθέτη Θεοῦ. Συνεπῶς, ἡ ἔμπρακτὴ γνώση τοῦ νόμου καταλήγει στὴ θεογνωσία, καὶ στὴν ἀναγνώριση τῆς «ἐνοίκησης» τοῦ Χριστοῦ στὸν νόμο: «Τὴν πίστην, ἡ Γραφὴ λέγει ἐλπίζομένων ὑπόστασιν, καὶ τοὺς μὴ ἐπιγινώσκοντας τὴν ἐνοίκησην τοῦ Χριστοῦ, ἀδοκίμους εἴρηκεν»⁴³. Ἄρα ἡ Γραφὴ συνιστᾷ μιὰ νοητικῶ μεθεκτὴ ζωντανὴ ἀνάκλαση τῶν

40. *Ψαλμ.* 18, 8.

41. *Κεφ. λδ΄. Πρβλ. Α΄ Τιμ.* 1, 7.

42. *Κεφ. ργ΄.*

43. *Κεφ. κζ΄. Πρβλ. Ἐβρ.* 11, 1 καὶ *Β΄ Κορ.* 13, 5.

θείων ἐνεργειῶν, καὶ ἕως ἓνα βαθμὸ ἐμπεριέχει τὸν Χριστό. Τὸ μέτρο τῆς θεογνωσίας ποὺ ἀποκτᾶ ὁ πιστὸς προσδιορίζεται μὲ τρόπο ἀναλογικὸ ἀπὸ τὸν βαθμὸ, κατὰ τὸν ὁποῖο ἔχει προσπαθήσει νὰ ἐφαρμόσει τὸν νόμο. Ἡ προσπάθεια τῆς συμμόρφωσης πρὸς τὸν θεῖο νόμο, βεβαίως, προϋποθέτει τὴν ἐκκοπή τοῦ προσωπικοῦ θελήματος, καὶ τῆς συνανάλογης προσαρμογῆς στὸ ἀπλὸ καὶ ἀγαθὸ θεῖο θέλημα. Ὁ Θεὸς «πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν»⁴⁴, καὶ ὡς ἐκ τούτου χαρίζει στὸν κάθε ἀσκούμενο στὶς ἐντολὲς χριστιανῶ «πειρα», δηλαδὴ ἐμπειρία λεπτὴ μὰ βέβαια, θείας ὑποβοήθησης, κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ὁ ἐκάστοτε πιστὸς μπορεῖ ἀκίνδυνα νὰ λάβει, σύμφωνα μὲ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια ποὺ ἔχει πετύχει. Ἡ αὐτοαλήθεια, ὁ Χριστός, διακηρύσσεται, μὲν, μέσα στὸν νόμο, γνωρίζεται, δέ, προσωπικὰ μόνον κατὰ τὸ μέτρο τῆς πραγματοποίησης τῶν ἐντολῶν: «Ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας διδάσκει πᾶσαν ἀλήθειαν· καὶ οἱ μὲν πολλοὶ τοῦτον κατὰ γνῶσιν ἀναγινώσκουσιν, ὀλίγοι δὲ νοοῦσιν αὐτόν, κατὰ ἀναλογίαν τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας»⁴⁵. Ἔτσι, πολλοὶ ἔχουν κληθεῖ καὶ βαπτισθεῖ, καὶ ὀφείλουν νὰ ἐνσκύπτουν στὴ Γραφή, ἀλλὰ λίγοι ἀνακαλύπτουν τὸν Χριστό⁴⁶.

Ἡ προσευχὴ, ἄλλωστε, ἰδιαίτερα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μελέτη, μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὰ κρύφια τῆς συνείδησής μας, καὶ μέσῳ τῆς ἐξομολόγησής τους νὰ προαγάγουμε τὴν κάθαρσή μας: «Συνείδησις ἀγαθὴ διὰ προσευχῆς εὐρίσκεται· καὶ προσευχὴ καθαρὰ διὰ συνειδήσεως. Θᾶτερον γὰρ θάτερον κατὰ φύσιν προσδέεται»⁴⁷. Καθὼς μελετοῦμε καὶ προσευχόμεσθε, καθαρίζεται καὶ ἡ συνείδησή μας. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ καθαρότερη συνείδηση μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μελετοῦμε καὶ νὰ προσευχόμεσθε καλύτερα! Ἡ συμβολὴ τῆς προσωπικῆς συνείδησης στὸ πνευματικὸ ἔργο ἀναδεικνύεται ἀπὸ τὸν ὅσιο, ὁ ὁποῖος τὴν ἀναγνωρίζει ὡς ἓνα περιεχόμενον στὸν ἄνθρωπο φυσικὸ ἀνάλογο τῆς Ἁγίας Γραφῆς: «Φυσικὴ βίβλος ἐστὶν ἡ συνείδη-

44. Α΄ Τιμ. 2, 4.

45. Κεφ. λ΄.

46. Βλ. Μθ. 22, 14.

47. Κεφ. ρητη΄.

σις. *Ὁ ἐμπράκτως ἀναγινώσκων αὐτήν, λαμβάνει πείραν θείας ἀντιλήψεως*»⁴⁸. Ἐπιμελούμενοι, λοιπόν, τῆ συνείδησή μας, προκόπτουμε στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας μας ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα ὑποβοηθοῦμε τὴν πνευματικὴ μελέτη. Ἕνας νοῦς ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πάθη εἶναι περισσότερο οἰκεῖος καὶ πλησιέστερος τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος καὶ τῆς ἀποστολικῆς ζωῆς.

Ἡ συνάντηση μὲ τὸν Χριστὸ προλειαίνεται τόσο μέσῳ τῆς θεωρητικῆς ὅσο καὶ μέσῳ τῆς ἔμπρακτης προσπάθειας, ἀλλὰ δὲν ἐπιτυγχάνεται ἀποκλειστικὰ μέσῳ τῆς προσωπικῆς προσπάθειας. Ἀπὸ μόνονα τοὺς τὰ ἀνθρώπινα ἔργα δὲν μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν τὸν πιστὸ στὸ ζητούμενο, ἀκόμη καὶ ἐὰν ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὴν ὀρθὴ πίστι⁴⁹. Μποροῦν νὰ τὸν ὀδηγήσουν μόνον ἕως τὸ μέσο τῆς διαδρομῆς αὐτῆς: *«Ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας, διὰ μὲν γνώσεως ἀληθοῦς ἀναγινώσκεται, διὰ δὲ ἐργασίας τῶν ἐντολῶν νοεῖται, πληροῦται δὲ διὰ τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ Χριστοῦ»*⁵⁰. Φθάνοντας ἕως τὸ μέσο τῆς διαδρομῆς αὐτῆς, στὴν ἀνθρώπινα προσεγγίσιμη κορυφὴ τοῦ πνευματικοῦ ὄρους Σινᾶ, ὁ ἄνθρωπος προσκαρτερεῖ τὸν Θεὸ νὰ καλύψει τὸ ἄλλο ἡμισυ τῆς διαδρομῆς, τὴν ἀπόστασι ὅπου οἱ ἀνθρώπινες δυνάμεις δὲν μποροῦν νὰ ἐκταθοῦν. Αὐτὴ ἡ συνάντησι καθίσταται ἐφικτὴ ἔνεκα τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ, καὶ ὄχι λόγῳ τῶν ἐλάχιστων καί, ἐξἄλλου, αὐτονόητων καὶ ὀφειλόμενων ἀνθρώπινων προσπαθειῶν. Ἔτσι, κάθε ἀγώνας καὶ κόπος προσμένει καὶ βρίσκει ἀντιμίσθιο ἀπὸ τὴ θεία χάρι, καὶ ἡ κοπιᾶζουσα ψυχὴ ἀναπαύεται μαχόμενη, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ ἀββᾶς: *«Τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας πόνοις ἐπακολουθεῖ ἡ ἀντίληψις ...»*⁵¹. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ ἀνθρώπινου κόπου καὶ θείας ἀρωγῆς εἶναι ἄρρηκτος, μιὰ συνέργεια ἀναγκαία γιὰ τὴ σωτηρία, ἀφοῦ *«... οὐκ ὀφελήθησεται ἄνθρωπος ἐκτὸς ἐκουσίων πόνων καὶ θείας ἀντιλήψεως»*⁵², ἐνῶ ὁ κοπιῶν *«ταχέως τυγχάνει τῆς ἀντιλήψεως»*⁵³.

48. Κεφ. ρπς'.

49. Βλ. Γαλ. 2, 16.

50. Κεφ. λβ'.

51. *Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι*, κεφ. νδ'.

52. Ὅπ.π., κεφ. ο'.

53. Ὅπ.π., κεφ. ιη'.

Συμπερασματικά, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ προσευχὴ καὶ ἡ μελέτη ἀπὸ κοινῶν φυλάσσουν τὴν καθαρότητα τῆς καρδιάς, καὶ μᾶς βοηθοῦν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν πειρασμῶν. Γιὰ τὸν ἀββᾶ Μᾶρκο, ἡ πνευματικὴ μελέτη ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Χριστὸ μέσῳ τῆς προσευχῆς, συνεχίζει μὲ τὸν Χριστὸ μέσῳ τῆς ἐνσωμάτωσης κατὰ γνώση καὶ κατὰ πράξη τῆς σύνολης διδαχῆς του, καὶ ὀλοκληρώνεται ἐν Χριστῷ μὲ τὴν προσωπικὴ ἀνάστασι τοῦ Σωτῆρα στὴν καρδιά καὶ στὴ ζωὴ τοῦ κάθε πιστοῦ. Ἡ ἀναγκαία γιὰ ὅλους τοὺς χριστιανοὺς πνευματικὴ μελέτη πρέπει νὰ προσεγγίζεται μὲ πνεῦμα ὑπομονῆς καὶ ταπεινοφροσύνης, καὶ νὰ ὀδηγεῖ στὴν αὐτοεξέτασι τοῦ ἀνθρώπου, τὴ συνεπακόλουθι ἐξομολογητικὴ κάθαρσι τῆς συνείδησῆς του, καὶ στὴν υἰοθέτησι ὅλων τῶν ἐντολῶν στὴν πράξι στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ὅταν ἐγκλωπῶθεϊ ἡ καρδιά τοῦ πιστοῦ ὀλόκληρο τὸν νόμο, τότε μπορεῖ νὰ ἐλπίζει στὴ σωτηρία. Αὐτὸς ὁ φαινομενικὰ ἀπρόσιτος στόχος διευκολύνεται στὴν πορεία μὲ τὴ θεία ἀρωγὴ καὶ συνέργεια. Ἄς ἀκολουθήσουμε, λοιπόν, καὶ ἐμεῖς ἅπαντες τὸ παράδειγμα τοῦ ὁσίου Μάρκου, καὶ εἶθε μὲ τὶς πρεσβεῖες του νὰ ἔλθουμε στὴ βίωσι τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν ἐθίμων τοῦ Πάσχα στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ παράδοση

Γεώργιου Στούκη
ὑπ. Δρ. Λαογραφίας ΔΠΘ

Ἡ θρησκευτικὴ λαογραφία, κλάδος τῆς ἐπιστήμης τῆς λαογραφίας, ἀσχολεῖται μὲ τὴν παραδοσιακὴ καὶ σύγχρονη λαϊκὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ, δηλαδὴ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ὑπερφυσικὸ σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις ποὺ μπορεῖ νὰ λάβει¹. Εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο, ὅτι ἡ θρησκεία καθορίζει κυριαρχικὰ τὴ μορφή καὶ τὴν ταυτότητα μιᾶς κοινωνίας, προσδιορίζοντας τὴν ἴδια στιγμή καὶ τὸ ἐπίπεδο τοῦ παραδοσιακοῦ καὶ νεωτερικοῦ πολιτισμοῦ². Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μία ὀλόκληρη στάση ζωῆς ποὺ διαποτίζει κάθε ἐκδήλωση ἐνὸς λαοῦ καὶ ἀποτελεῖ σπουδαῖο πεδίο ἔρευνας τῆς λαογραφίας.

Μία σημαντικὴ κατηγορία ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ καὶ ὁ κύκλος τῶν ἐθίμων τοῦ Πάσχα ποὺ διαρκεῖ ἀπὸ τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου ὡς καὶ τὴ Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα ἢ Ἀσπροβδόμαδο, ὅπου ἔχουμε ἓνα συνταίριασμα ἀπὸ θρησκευτικὲς ἀναμνήσεις καὶ ἀνοιξιὰτικες τελετές, φανερόντας, σύμφωνα καὶ μὲ τὸν Μ. Βαρβούνη, ὅτι «ἐπίσημη» καὶ «λαϊκὴ» θρησκεία ἀποτελοῦν καταστάσεις σύμβιες καὶ παράλληλες, ποὺ ὡστόσο συχνὰ ἐπικαλύπτονται καὶ ἐφάπτονται.

Στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου θὰ προβοῦμε σὲ μία συνοπτικὴ παρουσία τῶν ἐθιμικῶν πρακτικῶν καὶ ἀντιλήψεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ποὺ ἐκτείνονται ἀπὸ τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου ὡς καὶ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα ἢ Λαμπρῆ, ἔθιμα καὶ ἀντιλήψεις ποὺ συνδέονται

1. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, *Εἰσαγωγή στὴ θρησκευτικὴ λαογραφία*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 25.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 25.

μὲ μία ἀπὸ τὶς πιὸ κρίσιμες στιγμὲς τοῦ ἐτήσιου ἐορτολογικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου κύκλου.

Σάββατο τοῦ Λαζάρου

Ἡ ἀγία μας Ἐκκλησία, πρὶν τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ὄρισε νὰ ἐορτάζουμε τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, ποὺ ἦταν φίλος τοῦ Χριστοῦ, σὲ προτύπωση τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, ὅπως ἄλλωστε ψάλλουμε καὶ στὸ ἀπολυτίκιο τῆς ἐορτῆς: *«Τὴν κοινὴν Ἀνάστασιν, πρὸ τοῦ σοῦ Πάθους πιστούμενος, ἐκ νεκρῶν ἤγειρας τὸν Λάζαρον Χριστέ ὁ Θεός»*. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τοῦ παλαιοῦ κόσμου καὶ τὴ δημιουργία τοῦ νέου, ἀναδεικνύοντας τὴ βεβαιότητα τῆς ἀνάστασης τῶν κεκοιμημένων³.

Ἡ ἐορτὴ τοῦ Λαζάρου γιορτάζεται τὴν Ἄνοιξη, σὲ μία κρίσιμη φάση γιὰ τὴν παραγωγή καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς κοινότητας ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ ζύπνημα τῆς βλάστησης καὶ τὴν ἀνάσταση τῆς φύσης ἀπὸ τὴ νάρκη τοῦ χειμῶνα⁴. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ καθηγητὴς Δ. Λουκάτος ἀποδίδει στὴν ἐορτὴ τοῦ Λαζάρου τὸν χαρακτηρισμὸ «νεκραναστάσιμη»⁵.

Στὸν ἀγροτοκτηνοτροφικὸ κόσμο ὁ Λάζαρος ἐντάσσεται στὸ σχῆμα τοῦ θνήσκοντος καὶ ἀναστημένου ἥρωα ἢ θεοῦ⁶, γι' αὐτὸ καὶ τιμᾶται ιδιαίτερα. Ἔτσι τὸ σύμβολο αὐτὸ δραματοποιήθηκε τελετουργικὰ μὲ τὴ μορφή ἀγερμοῦ ἢ δρωμένου. Οἱ ἀγερμοὶ ἦταν προκαθορισμένες συγκεντρώσεις παιδιῶν ἢ μεγαλύτερων ποὺ περιέρχονταν τελετουργικὰ τὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ ἢ τὸ σύνολο τοῦ καλλιεργησίμου καὶ παραγωγικοῦ χώρου τῆς κοινότητας, ἔχοντας κατ'

3. ΣΤ. ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΑ, «Λάζαρος, περιπέτεια τοῦ ἀνθρώπου», *Ἡ Καθημερινή – Ἐπτὰ Ἡμέρες*, 2-39 Αφιέρωμα (2001), σ. 10.

4. Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗ, «Σύμβολο χαρμολύπης», *Ἡ Καθημερινή – Ἐπτὰ Ἡμέρες*, 2-39 Αφιέρωμα (2001), σ. 11.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 11.

6. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, *Θεμελιώδεις ἔννοιες καὶ μορφές τῆς ἐλληνικῆς θρησκευτικῆς λαογραφίας*, βλ. λήμμα: «Σάββατο τοῦ Λαζάρου», ὅπου στὸ τέλος τοῦ λήμματος παρατίθεται σχετικὴ βιβλιογραφία, (Ἀθήνα 2013), ἐκδ. Στρατηγικὲς Ἐκδόσεις, σσ. 383-386.

έξοχην γονιμικό χαρακτήρα. Τὰ παιδιά κρατοῦσαν μουσικὰ ὄργανα ἢ καὶ ὁμοιώματα τῆς γιορτῆς, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, ὁμοίωμα τοῦ Λαζάρου, ἀποδίδοντας μαγικοθησκευτικὰ τραγούδια⁷. Ἐπιπλέον, γονιμικό χαρακτήρα ἔχουμε καὶ σὲ περιπτώσεις, ὅπου τὸν ἀγερμὸ τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου τὸν ἔκαναν μόνο κορίτσια, δηλαδὴ τὸ φύλο ποὺ ἐξαρχῆς συνδέθηκε μὲ τὴ γονιμότητα. Πρόκειται γιὰ τὶς γνωστὲς «*Λαζαρίνες*» ἢ «*Λαζαρίτσες*».

Ὁ Β. Πούχνερ, ἐπισημαίνει ὅτι τὰ τραγούδια ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς τελετουργίες τῆς γιορτῆς τοῦ Λαζάρου σὲ ὅλους τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν Λάζαρο τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ μὲ τελετουργίες τῆς Ἄνοιξης, ὅπου ἔχουμε τὴν ἀναγέννηση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἔρωτα. Ὁ ἴδιος μάλιστα, ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Λάζαρος στοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν «ἐνιαύσιο δαίμονα», ποὺ πεθαίνει τὸν χειμῶνα καὶ ἀνασταίνεται τὴν Ἄνοιξη⁸.

Ἕνα ἀκόμη δρώμενο ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἡμέρα αὐτὴ εἶναι τὰ γνωστὰ ἀνὰ τὸ πανελλήνιο «*λαζαράκια*». Πρόκειται γιὰ κουλούρια ποὺ ζύμωναν οἱ γυναῖκες καὶ στὰ ὁποῖα ἔδιναν τὸ σχῆμα σπαργανωμένου – σαβανωμένου ἀνθρώπου κατὰ τὸ πρότυπο τῆς ὀρθόδοξης εἰκονογραφίας τοῦ Λαζάρου⁹. Πρόκειται, κατὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Βαρβούνη, γιὰ τελετουργία μὲ διπλὸ χαρακτήρα, νεκρικὸ καὶ ἀναστάσιμο, πένθιμο καὶ ἀναγεννησιακό. Εἶχαν τὴν πεποίθηση πὼς πλάθονται γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ Λαζάρου καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ τρώγονται φρέσκα, καθὼς ἐξασφαλίζουν ὑγεία καὶ εὐεξία, κυρίως στὰ μικρὰ παιδιά¹⁰.

Κλείνοντας, θὰ παρουσιάσουμε ἓνα δρώμενο ποὺ ἀναφέρει ὁ Γ. Μέγας, ὅπως αὐτὸ διασώθηκε στὴν Κύπρο. Ἕνα παιδὶ παρίστανε

7. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ὅ.π. βλ. λήμμα: «Ἄγερμοί», σ. 28.

8. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ὅ.π. βλ. λήμμα: «Σάββατο τοῦ Λαζάρου», σσ. 384-385. Βλ. ἐπίσης, Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Τὰ δρώμενα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Βαλκανικῆς. Ἀπὸ τὸ μαγικοθησκευτικὸ ἔθιμο στὴ λαϊκὴ διασκέδαση*, Ἀθήνα 2016, ἐκδ. Ἀρμός, σσ. 58· 100· 213.

9. ΑΙΚ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ - ΚΑΡΒΕΛΗ, *Λαογραφικὸ Ἡμερολόγιο - Οἱ δώδεκα μῆνες καὶ τὰ ἔθιμά τους*, Ἀθήνα 2009¹³, ἐκδ. Πατάκη, σ. 81.

10. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅ.π. βλ. λήμμα: «Σάββατο τοῦ Λαζάρου», σ. 384.

τὸν Λάζαρο, τὸ ὁποῖο τὸ σκέπαζαν μὲ κίτρινα λουλούδια τόσο πού νὰ μὴν διακρινόταν τὸ πρόσωπό του. Τὸ μετέφεραν ὕστερα νέοι ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ ὅταν ἄρχιζαν νὰ τραγουδοῦν, αὐτὸ ξαπλωνόταν χαμαὶ καὶ παρίστανε τὸν πεθαμένο. Πεταγόταν ἐπάνω μόνο ὅταν τοῦ ἔλεγαν: «*Λάζαρε δεῦρο ἔξω*»¹¹. Σχολιάζοντας τὸ δρώμενο αὐτὸ ὁ Γ. Μέγας ἀναφέρει ὅτι ἔχουμε τὴν ἀρχαιότερη μορφή τοῦ ἐθίμου, τὴν ἀναπαράσταση δηλαδή τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου, ἢ «*πρώτη Λαμπρή*», ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει στήν ἀντίληψη τοῦ λαοῦ μας. Τὸ ἔθιμο θυμίζει τὸν Ἄδωνη τῶν ἀρχαίων καὶ τὶς ἀνάλογες ἐκδηλώσεις.

Κυριακὴ τῶν Βαΐων

Σηματοδοτεῖ τὴν ἔναρξη τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἡμέρας αὐτῆς εἶναι ὁ στολισμὸς τῶν Ἐκκλησιῶν μὲ κλαδιὰ ἀπὸ βέργια σὲ ἀνάμνηση τῶν βαΐων τῶν φοινίκων, πού κρατοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ Χριστοῦ στὰ Ἱεροσόλυμα γι' αὐτὸ καὶ ἐμεῖς σήμερα, φεύγοντας ἀπὸ τὸν ναό, κρατᾶμε στὰ χέρια μας, ὅπως ἀναφέρει καὶ τὸ ἀπολυτίκιο τῆς ἐορτῆς «*τὰ τῆς νίκης σύμβολα*».

Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἦταν σὲ χρῆση ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. καὶ στὸ ὁποῖο δίνεται ἰδιαίτερη ἐθιμικὴ σημασία¹². Σὲ πολλὲς περιοχὲς τὰ πλέκουν σὲ σχῆμα σταυροῦ καὶ τὰ τοποθετοῦν ὡς φυλακτὸ στὸ εἰκονοστάσι. Ἐπίσης, μὲ τὰ βαγιόκλαδα αὐτὰ χτυποῦσαν ἐλαφρὰ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο (βαγιοχτυπήματα) ἢ χτυποῦσαν τὶς ἔγκυες γυναῖκες, πιστεύοντας ὅτι θὰ γεννήσουν εὐκολότερα. Σημαντικὸ ρόλο, ἀκόμη, διαδραμάτιζε τὸ ἂν τὸ κλαδὶ ἦταν ἀνθισμένο, δροσερὸ ἢ φρέσκο, ἀφοῦ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ διάφορες ἀπόψεις¹³. Πρόκειται γιὰ μία διαβατήρια τελετουργία, πού ἐδράζεται στήν πίστη τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου ὅτι τὸ ἄγγιγμα μὲ τὸ κλαδὶ μπορεῖ νὰ διοχετεύσει στὸν ἄνθρωπο θεμελιώδεις

11. Γ. ΜΕΓΑ, *Ἑλληνικὲς Γιορτὲς καὶ ἔθιμα τῆς λαϊκῆς λατρείας*, Ἀθήνα 2012⁷, ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, σσ. 174-175.

12. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Βαΐων Κυριακὴ», σ. 123.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 123.

ιδιότητες τῆς φύσης, ὅπως υγεία, εὐεξία, ἀντοχή καὶ θαλερότητα. Ἡ συμμετοχή, λοιπόν, σ' αὐτὴ τὴν τελετουργία ἐξασφάλιζε μία ιδιαίτερη γονιμοποιὸ δύναμη¹⁴ ποὺ μεταδίδεται σὲ κάθε ὄν ποὺ γεννάει καὶ καρπίζει.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅτι στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη τὰ βάγια λειτουργοῦσαν ἀποτρεπτικὰ γιὰ τὴν ἐμφάνιση ψύλλων, ἐπιζήμιων ἐντόμων, τρωκτικῶν, κ.ἄ., στὰ νοικοκυριά, ποὺ τοὺς ταιπωροῦσαν ὅλη τὴ χρονιά καὶ ιδίως τὴν περίοδο αὐτὴ μὲ τὸν ἐρχομὸ τῆς Ἀνοιξῆς. Ἔτσι περιέφεραν ἀπ' τὴν Ἐκκλησία στὶς οἰκίες τοὺς τὰ ἁγιασμένα ἀπὸ τὸν ἱερέα βάγια, μὲ τὴ συμμετοχὴ μικρῶν παιδιῶν, λέγοντας: «Μέσα βάγια καὶ χαρές, ὄζω ψύλλοι, κόριζες», πιστεύοντας ὅτι τὰ βάγια ἔχουν θεραπευτικὴ καὶ ἀποτρεπτικὴ δύναμη καὶ ἔτσι θὰ τὰ ξορκίσουν¹⁵.

Στὰ παραπάνω νὰ προσθέσουμε ὅτι τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου καὶ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαίῶν τραγουδιοῦνται στὰ σπίτια τῶν χωριῶν ἀγεμικὰ δημοτικὰ τραγούδια, γνωστὰ ὡς «βαίτικα», ποὺ περιγράφουν τὰ γεγονότα τῆς δεσποτικῆς ἐορτῆς τῶν Βαίῶν καὶ τῆς ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου, ὡς καὶ «παινέματα» γιὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ποὺ ἐπισκέπτονται¹⁶. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μία μορφή τελετουργίας, ἢ ὁποία ἐμπεριέχει γονιμικὸ καὶ διαβατήριο καὶ ὁπωςδήποτε προχριστιανικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἡμέρα αὐτὴ ἔχει προσλάβει χαρούμενο τόνο, ἀφενὸς μὲν λόγῳ τοῦ στολισμοῦ τῶν ἐκκλησιῶν μὲ βάγια καὶ τῶν διαφόρων τελετουργιῶν ποὺ λαμβάνουν χώρα καὶ ἀφετέρου λόγῳ τῆς κατάλυσης ἰχθύος.

Ἡ ἔναρξίς τῆς ἁγίας καὶ Μ. Ἑβδομάδος σηματοδοτεῖ στὴ λαϊκὴ ψυχὴ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ κάθε εἶδους διασκέδαση. Εἶναι ἑβδομάδα πένθους, αὐστηρῆς νηστείας καὶ περισυλλογῆς. Ἐλάχιστες ἐργασίες ἐπιτρέπονται καὶ ὁ λαὸς μας συμμετέχει στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες. Παρόλα αὐτὰ στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ μας, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ὁ

14. Στὸ ἴδιο, σ. 124.

15. Γ. ΜΕΓΑ, ὅπ.π., σ. 179.

16. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Βαίτικα Τραγούδια», σ. 125.

καθηγητῆς Γ. Μέγας¹⁷, γεννήθηκαν πολλὰ λατρευτικὰ ἔθιμα ἀπὸ τὴ Μ. Τετάρτη καὶ ἔπειτα.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν παρουσίαση ὀρισμένων ἐθίμων τῶν ἡμερῶν τῆς Μ. Ἑβδομάδος κρίνουμε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε ἕνα ἐπιγραμματικὸ στιχούργημα ποῦ εἶναι εὐρέως γνωστὸ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο μὲ μικρὲς παραλλαγές:

- Μ. Δευτέρα – μεγάλη μαχαίρα
- Μ. Τρίτη – μεγάλη λύπη
- Μ. Τετάρτη – ὁ Χριστὸς ἐχάθη
- Μ. Πέμπτη – ὁ Χριστὸς εὐρέθη
- Μ. Παρασκευὴ – ὁ Χριστὸς στὸ καρφί
- Μ. Σάββατο – ὁ Χριστὸς στὸν τάφο
- Μ. Κυριακὴ – ὁ Χριστὸς θ' ἀναστηθεῖ¹⁸

Μ. Δευτέρα

Μεγαλύτερη ἔμφαση δίδεται ἀπὸ τὶς νοικοκυρὲς στὴν καθαριότητα τῆς οἰκίας, στὸ ἀσβέστωμα τῶν κοινόχρηστων χώρων καὶ τῶν αὐλῶν γιὰ τὴν ἐορτὴ τοῦ Πάσχα. Σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τὰ παιδιὰ πραγματοποιοῦσαν τὴν ἡμέρα αὐτὴ μίαν ἀγερμικὴ περιφορὰ στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ μὲ τραγούδια, ἐπωδὲς καὶ εὐχὲς κατὰ τῶν βλαπτικῶν ἐντόμων¹⁹.

Μ. Τρίτη

Δὲν παρουσιάζει κάποια ἰδιαιτερότητα. Τὸ ἑσπέρας τῆς ἡμέρας αὐτῆς στοὺς ἱεροὺς ναοὺς ψάλλεται τὸ περίφημο τροπάριο τῆς Κασσιανῆς.

17. Γ. ΜΕΓΑΣ, ὅπ.π, σ. 183.

18. Βλ. <https://www.domnasamiou.gr/?i=portal.el.songs&id=269> (ἀνάκτηση 6-2-2019).

19. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, *Οἱ ἐορτὲς τοῦ Πάσχα στὴν ἐλληνικὴ λαϊκὴ ἐθιμοταξία*, στὸ https://www.he.duth.gr/sites/default/files/oi_eortes_toy_pasha_stin_elliniki_laiki_ethimotaxia.pdf (ἀνάκτηση 6-2-2019), σ. 20.

Μ. Τετάρτη

Ὁ λαός μας ἔχει συνδέσει τὴν ἡμέρα αὐτὴ μὲ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἱεροῦ Εὐχελαίου. Πρὶν τὴν ἀκολουθία τοῦ Νιπτῆρος τελεῖται τὸ Εὐχέλαιο, τὸ ὁποῖο οἱ πιστοὶ παρακολουθοῦν μὲ εὐλάβεια. Στὸ τέλος, ὁ ἱερέας χρίει τοὺς πιστοὺς μὲ τὸ λάδι ποὺ εὐλόγησε σὲ συγκεκριμένα μέλη τοῦ σώματος λέγοντας: *«χρίεται ὁ/ἡ δοῦλος/ἡ τοῦ Θεοῦ (τάδε) εἰς ἴασιν ψυχῆς τε καὶ σώματος»*. Ἀκόμη, ἀπὸ τὸ ἀλεύρι ποὺ εὐλογεῖ ὁ ἱερέας ζυμώνουν πρόσφορο ποὺ τὸ πηγαίνουν στὸν ναὸ γιὰ τὴ Θεία Λειτουργία. Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι πολλὲς οικογένειες ζητοῦν ἀπὸ τὸν ἱερέα νὰ τελέσει τὸ μυστήριον τοῦ Εὐχελαίου καὶ στὰ σπίτια τους τὴν ἡμέρα αὐτή, ὥστε μὲ τὸ ἀλεύρι αὐτὸ νὰ ζυμώσουν πρόσφορο γιὰ «ν' ἀνοίξουν μία Ἐκκλησία», δηλαδή νὰ τελέσουν Θεία Λειτουργία στὸν κεντρικὸ ναὸ ἢ σὲ κάποιο ἐξωκκλήσι.

Σὲ κάποιες περιοχὲς ὁ νεωκόρος μάζευε ἀπὸ τὰ σπίτια τῆς ἐνορίας μικρὲς ποσότητες ἀπὸ ἀλεύρι, τὸ ζύμωνε χωρὶς προζύμι καὶ στὴ συνέχεια ὁ ἱερέας, στὴ διάρκεια τοῦ Εὐχελαίου, ἀκουμποῦσε τὸ Τίμιο Ξύλο ἢ ἅγιο λείψανο ἐπάνω του καὶ τὸ φύραμα φούσκωνε. Ἐπειτα, τὸ μοίραζαν στὰ σπίτια ποὺ τὸ κρατοῦσαν γιὰ νέο προζύμι τῆς χρονιάς. Μὲ αὐτὸ ζύμωναν καὶ τὶς κουλούρες τῆς Λαμπρῆς²⁰.

Τέλος, σὲ ὀρισμένες ἐνορίες, κυρίως σὲ παλιότερες ἐποχές, γινόταν ἡ ἀναπαράσταση τῆς τελετῆς τοῦ Νιπτῆρος. Σήμερα, τελεῖται στὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, στὴ μονὴ τῆς Πάτμου προσελκύντας τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πιστῶν.

Μ. Πέμπτη

Πρόκειται ἀπὸ ἐθιμικὴ ἄποψη γιὰ μία ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς μέρες τῆς Μ. Ἑβδομάδος. Ζύμωναν τὶς κουλούρες τῆς Λαμπρῆς βάζοντας διάφορα μυρωδικὰ καὶ ξηροὺς καρπούς, δίνοντας διάφορα σχήματα, μ' ἓνα κόκκινο ἀβγὸ πάνω τους καὶ στολίδια ἀπὸ ζυμάρι. Κατασκεύαζαν, ἐπίσης, κουλουράκια γιὰ τὰ παιδιά. Ἐπιπλέον, τὴν ἴδια μέρα ἔβαφαν κόκκινα ἀβγά μὲ φυτικὰ χρώματα, ἐνῶ σήμερα

20. ΑΙΚ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ - ΚΑΡΒΕΛΗ, ὅπ.π, σσ. 84-85. Γ. ΜΕΓΑ, ὅπ.π, σ. 184.

μὲ ἑτοιμὲς βαφῆς ποὺ διατίθενται στὸ ἐμπόριο. Ἔχει ἐπικρατήσῃ ἡ μέρα αὐτὴ νὰ λέγεται καὶ «Κοκκινοπέφτη» ἢ «Κοκκίνη Πέφτη». Σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τὰ ἔστελναν στὸν ναὸ νὰ λειτουργηθοῦν στὴν πρωινὴ Θεία Λειτουργία ἢ στὴν Ἀκολουθία τῶν Παθῶν. Μερικὲς φορὲς τὰ τοποθετοῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα ἢ στὸν δεσποτικὸ θρόνο ὡς τὴν Ἀνάσταση. Στὰ τσόφλια τῶν «εὐαγγελισμένων» αὐτῶν ἀβγῶν ἀπέδιδαν γονιμικὲς καὶ ἀποτρεπτικὲς ιδιότητες, κυρίως ἔναντι τῶν καταστρεπτικῶν καταγιγίδων καὶ τοῦ χαλαζιοῦ, γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἔθαβαν στὰ ὄρια τῶν χωραφῶν τους ἢ τὰ ἔβαζαν στὰ δέντρα. Σὲ ἄλλες περιοχὲς τὰ ἔβαζαν στὸ εἰκονοστάσι τοῦ σπιτιοῦ γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἀποβολῆς ἐγκύων γυναικῶν καὶ τὰ ὀνόμαζαν «κρατητήρα»²¹.

Ἐπιπρόσθετα σὲ κάποιες περιοχὲς, κατὰ τὴν ἀκολουθία τῶν Παθῶν ποὺ διαβάζονται τὰ δώδεκα εὐαγγέλια, πήγαιναν στὴν Ἐκκλησία μουκάλια γεμᾶτα μὲ νερὸ καὶ τὸ ἔβαζαν κάτω ἀπὸ τὸ δισκέλι ποὺ ὁ ἱερέας διάβαζε τὰ εὐαγγέλια γιὰ νὰ ἁγιαστεῖ καὶ τὸ ἔπαιρναν στὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἀγάπης. Στὸ νερὸ αὐτὸ ἀπέδιδαν πολλὲς φορὲς ἰαματικὲς ιδιότητες. Λόγου χάρι, στὴν Κύπρο πίστευαν ὅτι τὸ νερὸ τῶν «δεκατεσσάρων Εὐαγγελίων» θεραπεύει τὴν ἡμικρανία²². Ἀκόμη, καὶ τὰ κερὰ ποὺ ἄναβαν σὲ κάθε εὐαγγέλιο τὰ κρατοῦσαν ὡς φυλακτὸ γιὰ νὰ τὰ ἀνάψουν σὲ περιπτώσεις κακοκαιριῶν. Ἄλλη μία συνήθεια ποὺ εἶχαν οἱ γυναῖκες ἦταν τὸ λεγόμενον ξενύχτισμα στὸν Ἑσταυρωμένο, ὅπου στόλιζαν τὸ κουβούκλιο τοῦ Ἐπιταφίου, τραγουδώντας παράλληλα τὸ γνωστὸ ἀνὰ τὸ πανελλήνιο «Μοιρολόγι τῆς Παναγίας»²³, τὸ ὁποῖο θρηνεῖ τὴν ἀνθρώπινη τύχη τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει κοντὰ του τὴν παναγία Μητέρα του, ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὶς μητέρες τῆς ἀνθρωπότητος. Νὰ σημειώσουμε, ἀκόμη, ὅτι κρατοῦσαν ὡς εὐλογία γιὰ ἕνα ἔτος στὸ εἰκονοστάσι τοῦ σπιτιοῦ καὶ τὸ ὕψωμα – ἀντίδωρο τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Μ. Πέμπτης, ἀποδί-

21. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Μεγάλη Πέμπτη», σ. 318.

22. Γ. ΜΕΓΑ, ὅπ.π., σ. 191.

23. Γιὰ τὸ «Μοιρολόγι τῆς Παναγίας» βλ. Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, *Πασχαλινὰ καὶ τῆς Ἄνοιξης*, Ἀθήνα, 1995³, ἐκδ. Φιλιππότη, σσ. 85-90.

δοντάς του θαυματουργικές ιδιότητες.

Άσφαλῶς, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἐθιμοταξία δὲν θὰ μπορούσαν τὴν ἡμέρα αὐτὴ νὰ ἀπουσιάζουν καὶ οἱ νεκρολατρικὲς προσφορὲς πρὸς τοὺς κεκοιμημένους. Πιὸ συγκεκριμένα, ἐπικρατοῦσε ἢ ἀντίληψη ὅτι οἱ ψυχὲς ἐγκαταλείπουν τὸν Ἄδη καὶ ἐπιστρέφουν τὴν παραμονὴ τῆς Πεντηκοστῆς. Γι' αὐτὸ συνήθιζαν νὰ ἀφήνουν πάνω στοὺς τάφους προσφορὲς ἢ νὰ πῆγαιναν στὸν ναὸ κουλούρια πὺρ στὴ συνέχεια τὰ διένειμαν²⁴.

Μ. Παρασκευὴ

Πρόκειται γιὰ ἡμέρα ξηροφαγίας, ἀπόλυτης ἀργίας, περισυλλογῆς καὶ κατάνυξης μὲ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ νὰ συμμετέχει στὴν ἀποκαθίλωση καὶ στὴν περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὰ κύρια λατρευτικὰ γεγονότα. Ψάλλονται οἱ τρεῖς στάσεις τῶν ἐγκωμίων καὶ κατὰ τὴν προσκύνηση τοῦ Ἐπιταφίου τὰ παιδιὰ κυρίως συνηθίζουν νὰ περνοῦν τρεῖς φορὲς ἀπὸ κάτω, ὡστόσο κατὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἐπιταφίου ἀπὸ τὴ λιτάνευση συνηθίζεται νὰ τὸν κρατοῦν ψηλὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ περάσουν ἀπὸ κάτω ὅλοι οἱ πιστοὶ καὶ νὰ λάβουν τὴν εὐλογία. Ἄξιοπρόσεκτο, ἐπίσης, εἶναι ὅτι ὁ λαὸς μας, ἀποδίδει στὰ κερὰ τοῦ Ἐπιταφίου καὶ στὰ λουλούδια θεραπευτικὲς καὶ ἀποτρεπτικὲς ιδιότητες²⁵. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ πολλὲς περιοχὲς τὸ δικαίωμα τοῦ κρατήματος τοῦ σταυροῦ ἢ τοῦ Ἐπιταφίου κατὰ τὴν περιφορὰ κατοχυρωνόταν μετὰ ἀπὸ τὴ διαδικασία τοῦ ἐθιμικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πλειστηριασμοῦ²⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ νὰ ἀναφέρουμε ἐν συντομίᾳ καὶ ἄλλες ἐθιμικὲς πρακτικὲς ποὺ πραγματοποιοῦνται, ὅπως: ἀγερμοὶ παιδιῶν στὰ σπῖτια τοῦ χωριοῦ, ὅπου τραγουδοῦσαν τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ, τὸ

24. Βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., λήμμα: «Μεγάλη Πέμπτη», σ. 318. Πρβλ. ΑΙΚ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ-ΚΑΡΒΕΛΗ, ὅπ.π., σ. 88.

25. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π. βλ. λήμμα: Μεγάλη Παρασκευή, σ. 317.

26. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, *Νεοελληνικοὶ Ἐθιμικοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Πλειστηριασμοί*, Θεσσαλονίκη 2002, ἐκδ. University Studio Press, σσ. 178-183.

ἀναμμα τῶν καντηλιῶν σὲ ξωκλήσια, ἐπίσκεψη σὲ κοιμητήρια γιὰ τὸ ἀναμμα τοῦ καντηλιοῦ καὶ τὸ θυμιάτισμα τοῦ μνήματος μὲ ἀποκορύφωμα τὶς ἐθιμικὲς πυρὲς καὶ τὸ κάψιμο τοῦ ὁμοιώματος τοῦ Ἰούδα κατὰ τὴν περιφορὰ τοῦ Ἐπιταφίου, μαζεύοντας τὴ στάχτη γιὰ νὰ τὴ ρίξουν τὴν ἐπομένη στὰ μνήματα τῶν νεκρῶν τους ἢ στὰ χωράφια, πρακτικὲς ποὺ παραπέμπουν σὲ νεκρολατρικὲς, χθόνιες καὶ ἐθιμικὲς λαϊκὲς θρησκευτικὲς καὶ τελετουργικὲς πρακτικὲς²⁷.

Μεγάλο Σάββατο

Ἡ λαϊκὴ ψυχὴ μετὰ καὶ τὴν κορύφωση τοῦ θείου δράματος, ἀναμένει μὲ πλησμονὴ τὴν ἡμέρα αὐτὴ, τὴν ὁποία θεωρεῖ προάγγελο τῆς Λαμπρῆς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρωινῆς Λειτουργίας ὁ ἱερέας σκορπίζει ἐντὸς τοῦ ναοῦ δαφνόφυλλα, ψάλλοντας τὸ «*Ἀνάστα ὁ Θεός*», καὶ σὲ πολλὰ μέρη σπᾶνε πῆλινα ἀγγεῖα καὶ προκαλοῦν μὲ τελετουργικὸ τρόπο θορύβους, ὑποδηλώνοντας ἀπὸ τὴ μία τὴ χαρὰ τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἐπιθυμία τους νὰ ἀποτρέψουν τὸ κακὸ κατὰ τὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμὴ, ἀφοῦ τὴν ἀντιλαμβάνεται ὡς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ, ἀπὸ τὴ φθορὰ στὴν αἰωνιότητα, ἀπὸ τὴ νάρκη τοῦ χειμῶνα στὴ βλάστηση τῆς Ἄνοιξης²⁸.

Μετὰ τὴν πρώτη Ἀνάσταση, οἱ περισσότεροι ξεκινοῦν τὶς προετοιμασίες γιὰ τὸ πασχαλινὸ τραπέζι καὶ τὸν ἑορτασμό τοῦ Πάσχα. Οἱ νοικοκυρὲς ζυμώνουν τὸ ψωμί, τὶς κουλούρες τῆς Λαμπρῆς, φτιάχνουν πίτες καὶ γλυκίσματα καὶ οἱ ἄνδρες τοῦ σπιτιοῦ ἀναλαμβάνουν τὸ σφάξιμο τοῦ ἀρνιοῦ ποὺ ὁ λαὸς μας τὸ ἀποκαλεῖ «λαμπριώτη» ἢ «πασκάτη», μὲ τὸ αἷμα τοῦ ὁποίου ἔκαναν ἄλλοτε σταυρὸ στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ ἢ στὰ μάγουλα τῶν παιδιῶν γιὰ τὸ καλό²⁹. Ἀκόμη, γίνεται καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ πασχαλινῶν δώρων (ἀβγά, κουλούρες, γλυκίσματα) ἀνάμεσα στοὺς ἀρραβωνιαστικούς, τοὺς γονεῖς καὶ τὰ πεθερικά τους. Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφέρουμε ὅτι ἔδειχναν ἰδιαίτερη μέριμνα καὶ αὐτὴ τὴν ἡμέρα γιὰ τοὺς νεκροὺς μὲ τὴν τέλεση τρισαγίου

27. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π. βλ. λήμμα: «Μεγάλη Παρασκευή», σ. 317.

28. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Μεγάλο Σάββατο», σ. 319.

29. ΑΙΚ. ΤΣΟΤΑΚΟΥ - ΚΑΡΒΕΛΗ, ὅπ.π, σ. 93.

ἐπὶ τοῦ μνήματος καὶ τὸ μοίρασμα γλυκισμάτων στὴ μνήμη τους. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι κυριαρχοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι τὸ νὰ πεθάνει κανεὶς τὸ Μ. Σάββατο εἶναι καλὸ διότι «πεθαίνει μαζί με τὸν Χριστὸν»³⁰ καὶ ἡ μεταθανάτια πορεία τῆς ψυχῆς θὰ εἶχε αἶσια ἐκβαση. Ἐπιπλέον, ἡ ἡμέρα αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ ἀποχὴ τόσο ἀπὸ τὴν τροφή με ἀυστηρὴ νηστεία ἀπὸ λάδι καὶ με ξηροφαγία, ὅσο καὶ ἀπὸ γεωργικὲς ἢ ἄλλες ἐργασίες. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ Κυδωνιῆς τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου τὸ βράδυ τῆς Ἀνάστασης σήκωναν τὶς κλῶσες ἀπὸ τὰ ἀβγά τους, γιὰ νὰ μὴν ἐργάζονται τὴν ἱερὴ αὐτὴ στιγμὴ³¹.

Τέλος, τὸ βράδυ ὅλοι προστρέχουν στὶς Ἐκκλησίες γιὰ νὰ λάβουν τὸ ἅγιο Φῶς ἀπὸ τὸν ἱερέα, με τὸ ὁποῖο ἐπιστρέφοντας στὸ σπίτι θὰ ἀνάψουν τὸ καντήλι, καὶ νὰ ψάλλουν τὸν παιᾶνα τῆς νίκης, δηλαδὴ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη». Κατὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἀνάστασης κυριαρχεῖ ἡ ρίψη βεγγαλικῶν καὶ κροτίδων, ἀφοῦ ἐπικρατεῖ ἡ πάγια λαϊκὴ ἀντίληψη ὅτι τελετουργικοὶ καὶ δυνατοὶ κρότοι διώχνουν τὰ κακὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα ἐποφθαλμοῦν τὴν ἀνθρώπινη εὐτυχία καὶ παραδοκοῦν σὲ κάθε στιγμὴ τοῦ ἀνθρώπινου βίου εἴτε σὲ ἀτομικὸ εἴτε σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο³².

Ὁλοκληρώνοντας τὸ ὁδοιπορικὸ μας αὐτὸ στὴ Μ. Ἑβδομάδα καὶ στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ ἐθιμοταξία, ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Ἀκολουθίες τῶν ἡμερῶν αὐτῶν ἔχουν ἀσκήσει σημαντικὴ ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ παροιμιολογία, ἀφοῦ πολλὲς παροιμιώδεις φράσεις καὶ μεταφορὲς καὶ ἄλλες ἔννοιες ἐκκλησιαστικὲς ἔχουν εἰσχωρήσει στὸ καθημερινὸ μας λεξιλόγιο, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ «μετὰ φανῶν καὶ λαμπάδων» ἢ τὸ «Ἴδου ὁ Νυμφίος ἔρχεται»³³.

Κυριακὴ τοῦ Πάσχα ἢ Λαμπρῆ

Πρόκειται γιὰ τὴν πανηγυρικότερη μέρα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μία ἑορτὴ με ποικίλους συμβολισμοὺς στὴ διάρκεια τῆς ἱστορικῆς

30. Γ. ΜΕΓΑ, ὅπ.π., σ. 202.

31. Γ. ΜΕΓΑ, ὅπ.π., σ. 202.

32. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Κρότοι Ἐθιμικοί», σσ. 287-288.

33. Βλ. ἐκτενέστερα στὸ, Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, ὅπ.π., σσ. 63-69.

του πορείας. Ὁ πένθιμος χαρακτήρας τῶν προηγουμένων ἡμερῶν πὸν κυριαρχοῦσε στὶς ἐκκλησίες δίνει τώρα τὴ θέση του στὴ χαρὰ τῆς Ἀναστάσεως, ἀφοῦ ἔχουμε τὴ θριαμβευτικὴ νίκη τοῦ Χριστοῦ ἔναντι τοῦ θανάτου. Ἡ ἔγερση τοῦ Κυρίου ἀπὸ τοὺς νεκροὺς δίνει τὴ δυνατότητα στοὺς ἀνθρώπους νὰ συμφιλιωθοῦν, νὰ παρακαθίσουν στὸ ἴδιο τραπέζι, νὰ χορέψουν σεμνοὺς ἑορταστικοὺς χοροὺς, καλλιεργώντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἓνα κλίμα ἀδελφοσύνης.

Ἀπὸ τὸ πρωὶ τῆς Λαμπρῆς, οἱ νοικοκυραῖοι ἐτοιμάζουν τὴ φωτιά στοὺς λάκκους ἢ τοὺς φούρνους, ὅπου θὰ ψήσουν τὸ ἄρνι. Παράλληλα περνοῦν τὸ ἄρνι στὴ σούβλα. Τὸ ἀλατίζουν καὶ τὸ ράβουν, ὥστε νὰ ξεκινήσει σιγὰ σιγὰ τὸ γύρισμα τῆς σούβλας. Μέχρι νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ ψήσιμο ἐπικρατεῖ ἓνα εὐφρόσυνο κλίμα μὲ ἀνταλλαγὴ εὐχῶν, πόση κρασιοῦ, τσούγκρισμα καὶ βρώση κόκκινου ἀβγοῦ³⁴ καὶ ἄλλων ἐδεσμάτων. Μάλιστα, κάποιοι δὲν παραλείπουν νὰ κοιτάζουν καὶ τὴν πλάτη τοῦ ἄρنيοῦ γιὰ νὰ δοῦν εὐχάριστα ἢ δυσάρεστα σημάδια γιὰ τὴ χρονιά³⁵.

Τὸ ἀπόγευμα πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὸν Ἑσπερινὸ τῆς Ἀγάπης, ὅπου διαβάζεται τὸ Εὐαγγέλιο σὲ δώδεκα γλωσσες, σὰν μία ἐνδειξὴ τῆς ἐνότητας τῶν ἐθνῶν. Μετὰ τὴν ἀπόλυση οἱ πιστοὶ ἀνταλλάσσουν τὸ φιλὶ τῆς ἀγάπης. Σὲ κάποια μέρη, πρὶν τὸν ἑσπερινό, συνηθίζουν νὰ καίνε τὸν Ἰούδα, ἀφοῦ τὸν γυρίσουν σὲ ὄλο τὸ χωριό³⁶.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τὸ πανηγυρικὸ αὐτὸ κλίμα δὲν ἀπουσιάζει ὁ τελετουργικὸς χορὸς³⁷ καὶ οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες. Ἐπιτελεῖται, ἀκόμη, ἔθιμο πὸν θυμίζει τὴν «αἰώρα» τῶν κοριτσιῶν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, ὅταν γιόρταζαν τὰ Ἀνθεστήρια, δηλαδὴ οἱ «κούνιες». Κρεμᾶνε κούνιες στὰ δέντρα καὶ κουνιοῦνται γιὰ τὸ καλό, γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ κακά, γιὰ τὴν ὑγεία, κ.ἄ. Τελετουργικὴ πρακτικὴ τῆς

34. Γιὰ τὴν τελετουργικὴ χρῆση τοῦ πασχαλινοῦ ἀβγοῦ, βλ. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥ-ΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Ἀνάσταση, Β'. Ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ», σσ. 86-87.

35. Μ. Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗ, ὅπ.π., βλ. λήμμα: «Ἄμνομαντεία», σ. 70.

36. Γιὰ τὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα, βλ. Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, ὅπ.π., σσ. 201-206.

37. Ζ. ΜΑΡΓΑΡΗ, «Τα πασχαλινὰ χοροστάσια», *Ἡ Καθημερινή – Ἐπτά Ἡμέρες*, 2-39 Αφιέρωμα, (2001), σ. 21.

αίωρησης, μᾶς ἐνημερώνει ὁ Γ. Σπυριδάκης, δὲν ἔχουμε μόνο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη Βαλκανικὴ Χερσονήσο καὶ σὲ λαοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ στὴ Β. Ἀμερική, τὴ Β. Ἀφρική, τὴ ΝΑ. Ἀσία³⁸.

Κλείνοντας, νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἐβδομάδα ξεκινᾷ τὸ «ἀσπροβδόμαδο», ἢ ἀλλιῶς ἡ Διακαινήσιμος ἐβδομάδα, ποὺ ἔχει ἔντονα γονιμικὸ καὶ διαβατήριο χαρακτῆρα λόγω τῶν διαφόρων τελετουργιῶν ποὺ διαδραματίζονται. Σκοπὸς τῆς παρουσίας ποὺ προηγήθηκε δὲν ἦταν μόνο ἡ παράθεση καὶ ἀπαρίθμηση ἐθίμων κατὰ περιοχές, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε ἔχουν ἐπαρκῶς παρουσιαστῆ καὶ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη τῆς λαογραφίας καὶ ἄλλες συγγενεῖς πρὸς αὐτὴ ἐπιστήμες. Ἀπώτερος στόχος μας εἶναι ἡ ὑπενθύμιση καὶ ἡ διατήρηση στὴ συλλογικὴ μνήμη, τόσο τῶν ἀναγνωστῶν, ὅσο καὶ τῶν νεωτέρων γενεῶν, τῶν ἐθνικῶν πρακτικῶν τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ιδιαίτερα σήμερα ποὺ ἐπικρατοῦν ἔντονοι κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί, ἐνώσεις καὶ συγχύσεις λαῶν, γλωσσῶν, πολιτισμῶν, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ κοινωνία νὰ βιώνει ἰδεολογικὴ καὶ πολιτιστικὴ κρίση καὶ νὰ ἀποκόβεται ἀπὸ τὴν παράδοση.

Ἄς μὴν ξεχνοῦμε, λοιπόν, ὅτι ἡ λαϊκὴ παράδοση στὴν Ἑλλάδα διατηρήθηκε πάντα ἀχάλαστη καὶ συνεχῆς. Ἡ συνοχὴ της καὶ ἡ ζωτάνια της πρέπει νὰ ἀποδίδονται, ὅπως τονίζει ὁ καθηγητὴς Δ. Λουκάτος, στὸν ἀναλλοίωτο φορέα της, τὴν ψυχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, ποὺ μπόρεσε παρὰ τίς τόσες περιπέτειες νὰ μένει πάντα ὁ ἴδιος καὶ ζωντανός, ἐκδηλώνοντας παντοῦ τὴν ἴδια πνευματικότητα, τὰ ἴδια συναισθήματα καὶ τὸν ἴδιο χαρακτῆρα³⁹.

38. Γ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, «Περὶ τῆς κατὰ τὸ ἔαρ αἰώρας εἰς τὸν ἐλληνικὸν λαὸν καὶ τοὺς λαοὺς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου», *Επετηρὶς Κέντρου Ἐρεῖνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, 22, (1973), σσ. 113-134.

39. Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΥ, «Ἡ λαϊκὴ παράδοση καὶ ὁ ἐνιαῖος ἐλληνικὸς χαρακτῆρας», στό: Μ. Σταμλάκου, Β. Γάτσου, κ.α. (επιμ.) *Ἐκφραση- Ἐκθεση Γ' Λυκείου*, Θεσσαλονίκη 2015, εκδ. Χατζηθωμά, σσ. 316-317.

